

Kocatepe İslami İlimler Dergisi
Journal of Kocatepe Islamic Sciences

e-ISSN: 2757-8399

cilt / volume: 5 • sayı/issue: 1 •(Haziran/June 2022): 113-135

**Ebû Bekir el-Hallâl'ın Kitâbü's-Sünne Adlı Eserinde
Mezheplere Yönelik Eleştirileri ve Muhtelif
Konulardaki Kanaatleri**

*Abu Bakr al-Khallal's Criticisms Against Islamic Mahdabs in
His Book "Kitâbu's-Sunna" and His Opinions on Various
Issues*

Mehmet Hilmi GÜLER

Arş. Gör., Afyon Kocatepe Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Kelam ve İslam Mezhepleri
Anabilim Dalı

Research Assistant, Afyon Kocatepe University Faculty of Islamic Sciences, Kalam and Islamic
Sects

Afyonkarahisar, Türkiye

✉ mehmethguler43@gmail.com orcid.org/0000-0002-9228-9563

Makale Bilgisi / Article Information

Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 11.01.2022

Kabul Tarihi / Accepted: 17.05.2022

Yayın Tarihi / Published: 15.06.2022

Atıf/Cite as: Güler, Mehmet Hilmi. "Ebû Bekir el-Hallâl'ın Kitâbü's-Sünne Adlı Eserinde
Mezheplere Yönelik Eleştirileri ve Muhtelif Konulardaki Kanaatleri". *Kocatepe İslami İlimler
Dergisi* 5/1 (Haziran 2022): 113-135. <https://doi.org/10.52637/kiid.1056357>

İntihal/Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği
teyit edildi/This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a
plagiarism software.

Published by: Afyon Kocatepe University • <https://dergipark.org.tr/tr/pub/kiid>•
kiid@aku.edu.tr

© Mehmet Hilmi GÜLER | Creative Commons Attribution-Noncommercial
4.0 (CC BY-NC) International License

Ebû Bekir el-Hallâl'ın *Kitâbü's-Sünne* Adlı Eserinde Mezheplere Yönelik Eleştirileri ve Muhtelif Konulardaki Kanaatleri*

Öz

Ehl-i hadîs, dînî meselelerde rivayet merkezli bir yaklaşım tarzını benimseyen kimselere verilen isimdir. İtikâdî meseleleri literal bir yaklaşımla değerlendiren Hanbelîlik, Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) öncülüğünde teşekkül etmiş sünnî/itikâdî/fıkhî mezheplerden biridir. Ehl-i hadîs'ten olan Ebû Bekir el-Hallâl, (ö. 311/923) Ahmed b. Hanbel'in bıraktığı ilmî mirası devralarak geliştirmeye muvaffak olmuş ve sonraki dönemlerde "Hanbelîliği sistemli bir mezhep hâline getiren kişi" olarak anılmıştır. Ebû Bekir el-Hallâl, mezhebin kurumsallaşması aşamasında, yetiştirdiği talebelerin yanı sıra ortaya koyduğu eserlerle, mezhebin itikâdî alt yapısının oluşmasına ciddi bir katkı sağlamış ve Hanbelî mezhebinin günümüze kadar bu şekliyle ulaşmasını temin etmiştir. Ebû Bekir el-Hallâl'ın yaşadığı hicrî III. asır, Müslümanlar arasında ihtilafların arttığı, bu bağlamda eleştiri kültürünün geliştiği ve aynı doğrultuda eserlerin yazıldığı bir zaman dilimidir. Çoğunlukla, ehl-i hadîs tarafından kaleme alınan ve sahih İslâm'ı bid'atçilere karşı savunma gayesiyle yazılan eserler *Sünne* ismiyle bilinir. Bu tür eserlerde, dinin aslına dönüşün; Resûlullah'ın sünnetine sarılmakla ve bu sünneti sonraki nesillere aktaran sahâbe, tâbiîn ve tebeu't-tâbiîn'in görüşlerine bağlılıkla mümkün olduğu vurgulanmakta, Havâric, Mürcie, Kaderiyye, Cehmiyye ve Şîa gibi bid'at ehli olarak kabul edilen fırkalar sert şekilde eleştirilmektedir. Çalışmamızın temelini oluşturan Ebû Bekir el-Hallâl'ın kaleme aldığı *Kitâbü's-Sünne* hem Ahmed b. Hanbel'in sözlerini derlemesi açısından hem de yazıldığı asırdaki konulara ışık tutması bakımından oldukça değerlidir. *Kitâbü's-Sünne*'de Hâricîlik, Mürcie, Mu'tezile, Cehmiyye ve Şîa gibi fırkalar rivayet merkezli bir biçimde ele alınmış, Ma'bed el-Cühenî (ö. 83/702), Câ'd b. Dirhem (ö. 124/742), Cehm b. Safvân (ö. 128/745), Ebû Hanîfe (ö. 150/767), Dırar b. Amr (ö. 200/815), Ebû Bekr Abdurrahman b. Keysan el-Esamm (ö. 200/816), Bişr el-Merîsî (ö. 218/833), Ebû Du'âd (ö. 240/854) ve Kerâbîsî (ö. 248/862) gibi şahısların bazı konulardaki görüşlerine yer verilmiştir. Ayrıca hilâfetin Kureyşîliği, devlet başkanına itaat, sahâbe arasındaki fazilet ve hilâfet sıralaması, Cemel ve Sıffin vakaları gibi siyasî olaylardan da söz edilmiştir. Ebû Bekir el-Hallâl, bid'at kabul ettiği mezheplerle ilgili genel bilgiler vermiş, onlarla ilişki kurulurken ne denli mesafeli olunması gerektiğini kendi mezhebinin fikrî alt yapısının gerektirdiği şekilde ortaya koymuştur. Örneğin; Hâricîlerin, Ahmed b. Hanbel ve takipçileri tarafından sevilmediklerini, Mürciî imamın arkasında namaz kılmanın caiz olmadığını, Kaderiyye'nin tekfire ne kadar lâyük olduğunu, şerhlerine kılıçla yürüme noktasında Cehmiyye'den daha şiddetli bir topluluk olmadığını, Şîa'nın Yahudilerle aynı konumda yer aldığını ifade etmiştir. Ebû Bekir el-Hallâl ayrıca yukarıda isimleri zikredilen şahısları; Kur'ân, kader, Allah'ın sıfatları gibi konular hakkındaki tavırlarından dolayı sert şekilde eleştirmiştir. Eserdeki siyasî tavır incelendiğinde Ebû Bekir el-Hallâl, halifelerin Kureyş kabilesinden olması gerektiğini ispat etmeye çalışır. Bununla birlikte devlet başkanına itaatin bütün Müslümanlar için bir zorunluluk olduğunu vurgular. Muâviye b. Ebî Süfyan'ın (ö. 60/680) faziletine ayrıca değinen Ebû Bekir el-Hallâl, Hz. Peygamber (s) ile akrabalık bağından ötürü ona karşı kötü hisler beslemenin caiz olmadığını belirtir. Hallâl, Cemel ve Sıffin savaşlarının sonuçları ile alakalı ashâbın durumunun konuşulmasının uygun olmadığını, bu kısmın yalnızca Allah'ın takdirinde olduğunu söyler. Bu çalışmada söz konusu hususlar ortaya konularak değerlendirilecektir. Bunun için *Kitâbü's-Sünne* ve el-Hallâl'ın hayatı hakkında kısa bir bilgi verildikten sonra Hallâl'ın, *Kitâbü's-Sünne*'de eleştiri yönelttiği mezhepler ve ileri gelenleri hakkındaki kanaatleri ile Hallâl'ın, sahâbe arasında cereyan eden kimi hadiselerle bakışı değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Mezhep, Hanbelîlik, Ebû Bekir el-Hallâl, *Kitâbü's-Sünne*, Eleştiri kültürü.

* Bu çalışma SDÜ B.A.P birimince 6800 no'lu proje kapsamında desteklenen, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde tamamlanan "*Ebû Bekir el-Hallâl'ın Kitâbu's-Sünne Adlı Eserinin İslam Mezhepleri Tarihi Açısından Değerlendirilmesi*" başlıklı yüksek lisans tezi esas alınarak hazırlanmıştır.

Abu Bakr al-Khallal's Criticisms Against Islamic Mahdabs in His Book "Kitâbu's-Sunna" and His Opinions on Various Issues*

Abstract

Ahl al-Hadith is the given name to people who adopt a narration-centered approach to religious matters in Islam. Hanbalism is one of the Sunni/creed/fiqh sects evaluating the issues of faith with a literal approach, and it was formed under the leadership of Ahmad b. Hanbal (d. 241/855). Abu Bakr al-Khallal (d. 311/923), one of the Ahl al-Hadith, had succeeded in having the scientific legacy left by Ahmed b. Hanbal and also succeeded in developing it. In the following periods, he was referred to as "the person who made Hanbalism a systematic sect". During the institutionalization of the sect, Abu Bakr al-Khallal made a significant contribution to the formation of the sect's theological infrastructure with the works he produced as well as the students he trained and ensured that the Hanbali sect survived in this form until today. Abu Bakr al-Khallal lived in the III. century that was a period of time when conflicts were increased among Muslims, the culture of criticism developed in this context, and the books were written in the same directions. Mostly, the books which are written by the people of hadith and written with the aim of defending the sound of Islam against the innovators are known as Sunna. In such works, return to the origin of the religion; It is emphasized that it is possible by clinging to the Sunnah of the Messenger of Allah and by sticking to the views of the Messenger's Companions, Tâbiîn and tebeu't-tâbiîn who transfer this sunnah to the next generations. *Kitâbu's-Sunna*, which was written by Ebû Bekir el-Khallal, forms the basis of our study, and it is very valuable in terms of compiling Ahmed b. Hanbel's words and shedding light on the issues of the century in which it was written. In the *Kitâbu's-Sunna*, sects such as Kharijite, Murjîe, Mu'tazila, Jahmiyya and Shia were handled in a narration-centered manner, the views of people such as Ma'bed al-Juhenî (d. 83/702), Jâ'd b. Dirham (d. 124/742), Jehm b. Safwan (d. 128/745), Ebû Hanîfa (d. 150/767), Dirar b. Amr (d. 200/815), Abu Bakr Abdurrahman b. Keysan al-Esamm (d. 200/816), Bishr al-Merîsî (d. 218/833), Abu Du'âd (d. 240/854) and Karâbîsî (d. 248/862) on some issues are included. In addition, political events such as the Qurayshism of the caliphate, obedience to the head of the state, the order of virtue and caliphate among the companions, and the cases of Jamel and Siffin were also mentioned. Abu Bakr al-Khallal gave general information about the sects that he accepted as bid'at, and showed how distant one should be when establishing relations with them, as required by the intellectual infrastructure of his sect. For example, he stated that the Kharijites were not liked by Ahmed b. Hanbal and his followers, and it is not permissible to pray behind a Murjii imam, how worthy of takfir is the Qadariyye, and there is no more violent group than the Jahmiyya at the point of walking against them with the sword, and the Shia are in the same position as the Jews. Abu Bakr al-Khallal also includes the persons whose names are mentioned above; he was harshly criticized for his attitudes on issues such as the Qur'an, destiny, and Allah's attributes. When the political attitude in his work is examined, Abu Bakr al-Khallal tries to prove that the caliphs must be from the Quraysh tribe. However, he emphasizes that obedience to the head of state is an obligation for all Muslims. Abu Bakr al-Khallal also mentioned the virtue of Muawiya b. Ebî Sufyan (d. 60/680). He states that it is not permissible to have bad feelings towards the Prophet (pbuh) because of his kinship. Khallal advocated that it is not appropriate to talk about the situation of the Companions and about the results of the wars of Jamal and Siffin, and this issue should be leaved to the will of Allah. The aim of the study is to evaluate the issues mentioned in Abu Bakr al-Khallal's work by revealing. For this reason, after giving a brief information about Abu Bakr al-Khallal's life and *Kitâbu's-Sunna*, it will be examined Khallal's opinions about the sects that are criticized in *Kitâbu's-Sunna* and their notable representants will also be discussed. Following these topics, Khallal's view on some events that took place among the Companions will be evaluated.

Keywords: Sect, Hanbalism, Abu Bakr al-Khallal, *Kitab al-Sunna*, Culture of criticism.

* This study is depending on the basis of the witer's unpublished master's thesis titled "Evaluation of Abu Bakr al-Khallal's *Kitâbu's-Sunna* in Terms of History of Islamic Sects", which was supported by the SDU B.A.P unit within the scope of the project numbered 6800 and completed at the Social Sciences Institute of Suleyman Demirel University/Isparta/Türkiye.

GİRİŞ

Çoğunlukla ehl-i hadîs tarafından kaleme alınan ve sahih İslâm'ı bid'atçilere karşı savunma gayesiyle yazılan eserlerden bazıları *Kitâbü's-Sünne* ve *Sünne* ismiyle bilinmektedir.¹ Bu tür eserlerde, dinin aslına dönüşün; Resûlullah'ın sünnetine sarılmakla ve bu sünneti sonraki nesillere aktaran sahâbe, tâbiîn ve tebeu't-tâbiîn'in görüşlerine bağlılıkla mümkün olduğu vurgulanmaktadır. Aynı zamandabu eserlerde Havâric, Mürcie, Kaderiyye gibi bid'at ehli olarak kabul edilen fırkalar sert şekilde eleştirilmektedir.² Tarihte önde gelen *Sünne* tarzı eserlerin müelliflerinden biri olan Ebû Bekir el-Hallâl da söz konusu geleneğe katkı yapan bir âlim olması açısından tanınması gereken bir isimdir.

Ebû Bekir el-Hallâl, 234/849 ya da 235/850 yılında Bağdat'ta doğmuştur.³ Tam ismi, Ahmed b. Muhammed b. Hârûn b. Yezîd el-Hallâl olup künyesi Ebû Bekir'dir.⁴ Hanbelî nisbesiyle anılması onun, Hanbelî mezhebinin şeyhi ve âlimi olarak kabul edilmesinden dolayıdır. "Sirke yapma" ve "sirke satma" anlamlarına gelen "Hallâl" lakabı ise ona, geçimini bu işle sağladığından dolayı verilmiştir.⁵

Kaynaklarda Hallâl'in gençliğiyle ilgili yeterli malumat bulunmamaktadır. İlk gençlik yıllarını ehl-i hadîs'in hâkim olduğu ve döneminde bu hareketin öncülüğünü Ahmed b. Hanbel'in yaptığı çevrelerde geçirmiştir. Ebû Bekir el-Hallâl, Rebîü'l-evvel 311/20 Haziran 923 Cuma günü Bağdat'ta vefat etmiş ve hocası Ebû Bekir el-Merrûzî (ö. 275/888)'nin kabrinin yanına, Ahmed b. Hanbel'in ayak ucuna defnedilmiştir.⁶ Bazı kaynaklar, vefat gününü 2 Rebîü'l-âhir/20 Temmuz Cumartesi olarak belirtse de ilk tarihte görüş bildiren ulemanın çoğunlukta olması dolayısıyla bu tarih doğru olmalıdır.⁷

Kaynaklarda Hallâl'in ilim hayatına nasıl başladığına dair bilgi bulunmamaktadır. Ancak onun, İbn Hanbel'in takipçilerinden fıkıh ilmi aldığı ve bu ekolün önde gelen şahsiyetlerinden Ebû Bekir el-Merrûzî'nin talebesi olduğu bildirilmektedir. Hallâl, İbn Hanbel'in öğrencilerinden dersler almış ve İbn Hanbel'in görüşlerini derleyip *el-Câmî'* adlı eseri telif etmiştir. Bu çalışmasıyla Hanbelî ekolün yok olmasının önüne geçmiş ve Ahmed b. Hanbel'den sonra mezhep içerisinde en önemli otorite olmuştur.⁸ Ebû Bekir Muhammed b. Hüseyin b. Şehriyâr, onun hakkında şunları söylemektedir; "Hepimiz Ebû Bekir el-Hallâl'a

¹ Atiyye ez-Zehrânî, "Mukaddime", *Kitâbü's-Sünne*, mlf. Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed b. Hârûn b. Yezîd el-Hallâl (Riyad: Dâru'r-Râye, 1989),1/45. Bu eserler genellikle *Kitâbü's-Sünne* ya da *es-Sünne* isimleriyle te'lif edilirler. İlim tarihinde bu tür eserler çokça te'lif edilmiş olsa da en önemlileri; Ahmed b. Hanbel'in, oğlu Abdullah kanalıyla nakledilen *es-Sünne*'si ve çalışmamızın konusunu teşkil eden Ebû Bekir el-Hallâl'in *Kitâbü's-Sünne*'sidir. Bunlar dışında Hanbelî gelenekte Ebû Bekir el-Esrem'in (ö. 261/874) ve Berbehârî'nin de (ö. 329/941) "Sünne" tarzında yazılmış eserleri mevcuttur. Ayrıntılı bilgi için bk. Selahattin Yücel, *Hadis Literatüründe "Kitâbü's-Sünne" Geleneği* (İstanbul: Mizan Yayınları, ts.), 55-98.

² İlyas Çelebi, "Kitâbü's-Sünne", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 26/115-116.

³ Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehabî, *Siyeru 'Alâmi'n-Nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnâvût (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1983),14/297; a.mlf. *Tezkiratu'l-Huffâz*, thk. Abdurrahmân b. Yahyâ el-Muallimî (y.y, Dâiratü'l-Ma'ârifil-Osmâniyye, 2009), 2/785.

⁴ Kâdî Ebû'l-Hüseyn Muhammed b. Ebû Ya'lâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife li't-Tabâ'a ve'n-Neşr,1978), 2/12; Ebû'l-Fellâh el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-Zehab* (Beyrut: Dâru'l-Mesîra, 1979), 2/261; Ebû Bekir Ahmed b. Alî el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2001), 5/112; Zehebî, *Tezkiratu'l-Huffâz*, 3/785; Zehebî, *Siyeru 'Alâmi'n-Nübelâ*, 14/297; Ebû'l-Ferec İbn el-Cevzî, *Menâkıbü'l-İmâm Ahmed*, thk. Abdullâh b. Abdulmuhsin et-Türkî (Kahire:Mektebetü'l-Hancî, 1979), 618.

⁵ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: Dâru Sâdir, ts.), "Hallâl", 11/212.

⁶ İbn Ebû Ya'lâ, *Tabakât*, 2/12; Ebû'l-Fidâ' el-Hâfız İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye* (Beyrut: Mektebetü'l-Ma'ârif, 1991), 11/148; İbn el-Cevzî, Ebû'l-Ferec, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, thk. Muhammed Abdu'l-Kâdir Atâ - Mustafâ Abdu'l-Kâdir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995,) 6/174; Cemâlüddîn Ebû'l-Mehâsin Yûsuf b. Tağriberdî, *Nucümü'z-Zâhira fî Mülûk Mısır ve'l-Kâhira* (Mısır: Vizâratü's-Sekâfe, 1963), 2/209; Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehabî, *Düvelü'l-İslâm*, thk. Hasan İsmâil Merve (Beyrut: Dâru Sâder, 1999), 1/188; Celâluddîn Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, thk. Muhammed Mehdi Abdülhamîd (Mısır: Matba'atü's-Sa'âde, 1952), 332.

⁷ Şükrü, Özen, "Hallâl, Ebû Bekir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/382.

⁸ Özen, "Hallâl, Ebû Bekir", 15/382.

tabiyiz. İmam Ahmed'in ilmüne vakıf olma ve onu derleme konusunda hiç kimse kendisini geçememiştir.”⁹ Bu sözü müteakip Hallâl'in, mezhebin sistemleştiricisi olduğu farklı çalışmalarla da desteklenmiştir.¹⁰ Kanaatimizce Hallâl'in sistemleştiriciliği; mezhebin tam olarak kurumsallaştırılması anlamında değil, bid'at fırkalara karşı Ehl-i Sünnet'i savunma gayesinin olması, Ahmed b. Hanbel'den sonra mezhebin görüşlerini tedvin etmesi ve bu görüşlerin yok olmasının önüne geçmesi şeklinde anlaşılmalıdır.

Ebû Bekir el-Hallâl ortaya koyduğu eserlerle Hanbelî mezhebinin günümüze kadar bu şekliyle ulaşmasını temin eden âlimlerden birisidir. Hallâl'in eserlerinin¹¹ önde gelenleri *Kitâbü's-Sünne*¹² ve *Kitâbü'l-Câmî'*dir. Bu iki eserin Hanbelî tarihi açısından hayati öneme sahip olduğu görüşü hâkimdir.¹³ *Kitâbü's-Sünne*, İslâm mezhepleri tarihi açısından içerdiği konular hasebiyle kayda değer bir öneme sahiptir. Aynı zamanda eser, ehl-i hadîs'in, ehl-i rey'i eleştirisinin örneklerinden biridir. Nitekim bu iki ekol arasında; imanın mahiyeti, imanda artma-eksilme ve istisna, Allah'ın sıfatlarının konumlandırılması veya kabul edilip edilmemesi ve imamet hakkındaki görüşler noktasında çeşitli fikir ayrılıklarının olduğu bilinmektedir. Çalışmamız, söz konusu eserde Hallâl tarafından eleştirilen Hâricîlik, Mürcie, Mu'tezile, Cehmîyye ve Şîa mezheplerini ve Hallâl'in sahâbe hakkındaki bazı kanaatlerini ele almayı amaçlamaktadır. Konu ele alınırken mezhepler müstakil başlıklar altında zikredilip Hallâl'in görüşleri tahlil edilecektir. Son olarak da Hallâl'in bazı siyasi olaylar ve sahâbe hakkındaki kanaatleri değerlendirilecektir.

1. HÂRICİLİK

Ebû Bekir el-Hallâl Hâricîleri, Sufriyye ve Mârîka isimleriyle anmaktadır. İlk olarak Sufriyye'nin Hâricîlerden olduğunu, onların görüşlerinin Hâricîlerin görüşleriyle aynı olduğunu belirtmiştir.¹⁴ Mârîka'yla ilgili, dinde küfür bakımından en aşırı grup olduklarını belirtir. Zira Hallâl'a göre onlar, Hz. Peygamber'den (s) gelen hadislerle istinaden¹⁵ dinden 'okun yandan fırladığı gibi' fırlayıp çıkmışlardır.¹⁶

⁹ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 5/113; Zehebî, *Siyeru 'A'lâmi'n-Nübelâ*, 14/ 298.

¹⁰ Christopher Melchert, *The Formation of The Sunni Schools of Law 9th-10th Centuries C.E.*, (Leiden&NewYork&Köln: Brill, 1997), 137; Christopher Melchert, “Khallal, Abu Bakr Ahmad Ibn Muhammad Ibn Harun al.” ed. Stanley N. Katz, *The Oxford International Encyclopedia of Legal History*, vol. III, (New York: Oxford University Press, 2009), 467; Wael B. Hallaq, “Early Ijtihad and the Later Construction of Authority” ed. Lawrance I. Conrad. *The Formation of Islamic Law*. (Aldershot: Ashgate Publishing, 2004), 334; Michael Cooperson, *Classical Arabic Biography The Heirs of the Prophets in The Age of al-Ma'mûn* (Cambridge: Cambridge University Press, 2000), 110; Saud Saleh AlSarhan, *Early Muslim Traditionalism: A Critical Study of the Works and Political Theology of Ahmad Ibn Hanbal*. (United Kingdom: University of Exeter, Doktora Tezi, 2011), 102.

¹¹ Hallâl'in hayatı, eserleri, mezhep içerisindeki yeri ve önemi hakkında ayrıntılı bilgi için bk: Muhyettin İğde, *Siyasî ve İtikadî Bir Mezhep Olarak Hanbelîliğin Teşekkül Süreci* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2016), 142-156.

¹² *Sünne'nin, Câmî'nin bir bölümü mü yoksa müstakil bir kitap mı olduğu* noktasında bazı tartışmalar mevcuttur. İğde, bu tartışmaları gündeme getirmiş ve *Sünne'nin* ayrı bir kitap olup olmadığının tartışılması yerine içeriğine önem verilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Bize göre de eserin Hallâl'a aidiyeti sabit olup içeriğindeki mezhebî bilgiye ve yaklaşıma önem verilmesi gerekmektedir. İğde, *Hanbelîliğin Teşekkül Süreci*, 147.

¹³ Ziyauddin Ahmed, “Ebû Bekir el-Hallâl: Ahmed b. Hanbel'in Öğretilerinin Derleyicisi”, çev. Ramazan Özmen, *Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 46/2, (2005), 310. *Kitâbü'l-Hadîs 'ale't-Ticâra ve's-Smâa, Kitâbü'l-Emri bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehyi 'ani'l-Münker, Kitâbü'l-Kırâa 'inde'l-Kubûr, Kitâbü'l-Akîka, Kitâbü's-Sır, Kitâbü Edebi'l-Kadâ, el-İlel, el-İlm, Tefsiru'l-Garib, Ahlâku Ahmed, Tabakâtu Ashâb-ı İbn Hanbel* Hallâl'a nispet edilen diğer eserlerdir. Zehebî, *Siyeru 'A'lâmi'n-Nubelâ*, 14/297.

¹⁴ Hallâl, *es-Sünne*, 1/140-146.

¹⁵ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned* thk. Şuayb el-Arnaût- Âdil Mürsid (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001), 2 /95 (No:329); Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm Cu'fî el-Buhârî, *el-Câmi'u's-Sahîh*, thk. Şuayb el-Arnaût- Âdil Mürsid (Beyrut: er-Risâletü'l-Âlemiyye, 1436/2011), “Menâkıb” 24; Ebû'l-Hüseyn el-Kuşeyrî en-Nisâbü'rî Müslim b. el-Haccâc Müslim, *el-Câmi'u's-Sahîh*, thk. Muhammed Fuad Abdulbâkî (Beyrut: Dâru İhyâ'it-Türâsi'l-Arabî, ts.), “Zekât” 144.

¹⁶ Hallâl, *es-Sünne*, 1/145.

Hallâl, Hâricîlikle ilgili bahiste hurûç meselesini işlerken Bâbek İsyanı'ndan¹⁷ bahsetmeyi ihmal etmemiştir. Bâbek isyanına¹⁸ katılanlar daha sonraları "Hurremiyye" diye adlandırılacak olan grubu oluşturacaklardır.¹⁹ Bâbek'e (ö. 223/838) karşı savaşmak isteyerek izin almaya gelen birisine Ahmed b. Hanbel'in hayır dualar ederek izin vermesi kayda değerdir. Zira Ahmed b. Hanbel'in sultana karşı hurûç eden kimsese karşı savaş açılabilceğine dair izni, kendinden sonra gelecek olanlar için bir emsal niteliğindedir. Hallâl, Bâbek isyanıyla ilgili başka bir rivayette, İslâm ümmetinin çoğunluğunun zarar görmesinden bir kısmının zararının bertaraf edilerek umumun faydasının gözetilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Ayrıca Bâbek isyanına karşı durmanın önemini de bu başlığın sonundaki rivayette belirterek, eğer bulunulan şehirde "Hurremiyye" tehlikesi varsa ona karşı harekete geçmenin en faziletli davranış olduğunu söylemiştir.²⁰ Hallâl'in Hâricîlik'ten kastettiği; "harace alâ" fiilinden hareketle siyasî otoriteye karşı isyan eden her türlü harekettir. Zira Bâbekiyye/Hurremîler mezhepler tarihi literatüründe ğulat-ı Şîa olarak kabul edilmektedir. Mihne²¹ hâdisesinde hükümetin baskı ve zulmüne rağmen Ahmed b. Hanbel'in devlete karşı çıkan bu tip marjinal hareketlere taviz vermemesi, onun siyasî otoriteye itaat prensibine ne kadar bağlı olduğunu göstermektedir.²²

Hallâl, *es-Sünne*'de İslâm ümmetine karşı savaşan Hâricîlerin, isyancıların ve aşırıların ganimetlerinin ne olacağıyla ilgili kendi ekolünün görüşlerini derlemiştir. İlk rivayette, Hurremiyye ile bir savaş yapılsa ve bunlardan bir takım şeyler geride ganimet olarak kalsa bunlara el koyulması gerektiğini belirtmiştir. Fakat bir sonraki rivayette bunlardan geriye kalanların ancak sultana ait olduğunu, zira zararı devlet başkanının yani devletin gördüğünü, dolayısıyla elde edilen ganimetin devlet hazinesine geçmesi gerektiğini savunmuştur. Hz. Peygamber'e (s) dayandırılan dört hadisle de bu görüşü desteklemiştir. Bu kimselerden elde edilen toprakların fey arazileri olması gerektiğini belirtmiştir. Kendisine yöneltilen bir soruya cevaben Ahmed b. Hanbel, Hâricîlerle alım-satım akitleri gerçekleştirilmenin caiz olmadığı görüşünü savunmuştur. Bu ticaret çeşitlerine gıda ve kıyafet alışverişlerini özellikle dâhil etmiş, sebep olarak ise devam eden rivayette onların "Mârîka" olmalarını vurgulamıştır.²³

¹⁷ Ebû Cafer Muhammed b. Cerir'üt-Taberî, *Tarih-i Taberî* (İstanbul: Sağlam Yayınevi, ts.), 4/517-518. Taberî, Bâbek öldürüldükten sonra İslâm ümmetinin huzura kavuştuğunu kaydeder.

¹⁸ Bâbek, halife Mu'tasım zamanında Arap hâkimiyetine karşı duran siyasî bir liderdir. Sonraki dönemde ise Hurremiyye mezhebinin lideri olarak anılmıştır. Bâbek, Hurremiyye mezhebi mensuplarını isyanına destek olmaları için kullanmıştır. Birçok bölgeye yayılan isyan ünlü Abbasi komutanı Afşin tarafından bastırılmış, Bâbek yakalanarak Halife Mu'tasım'ın müşâhedeinde işkence edildikten sonra idam edilmiştir. Bâbek İsyanı için bk. Mehmet Azimli, *Bir Direnişçi Bâbek* (Konya: Çizgi Yayınları, 2013).

¹⁹ Sebahattin Çelik, "Abbasiler Döneminde Hurremiyye Mezhebi ve Bâbek İsyanı", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15 (2006), 95-106.

²⁰ Hallâl, *es-Sünne*, 1/149-150.

²¹ *Mihne*, İslâm düşünce tarihinde hicrî 218 yılında Halife Me'mûn ile başlayıp hicrî 232 yılında Mütevekkil ile sona eren, başta Ahmed b. Hanbel olmak üzere hadis taraftarlarının halku'l-Kur'ân meselesi dolayısıyla maruz kaldıkları baskıcı uygulamaların yapıldığı sürecin adıdır. Bk. Muharrem Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mu'tezile* (İstanbul: İz Yayınları, 2006), 53; Ebû'l-Fadl Sâlih b. Ahmed b. Hanbel, *Sîretü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Fûâd b. Abdülmin'im Ahmed (Riyad: Dârü's-Selef, 1420/1999), 8-75; Takiyyüddin Abdulğani b. Abdülvâhid b. Ali b. Surûr el-Makdisî, *Mihnetü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Cize: Hicr li'Tibâ'a ve'n-Neşr, 1407/1987), 48-75; Nahide Bozkurt, "Mihne'nin Tarihsel Arka Planı ve Analizi", *Mihne Süreci ve İslâmî İlimlere Etkisi*, ed. M. Mahfuz Söylemez (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012), 11-25; Nahide Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı -Me'mûn Dönemi-* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002); Muharrem Akoğlu, "Mu'tezile'nin Tarihsel Seyrinde Mihne", *Mihne Süreci ve İslâmî İlimlere Etkisi*, ed. M. Mahfuz Söylemez (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012), 27-71.

²² Saleh Muhammedoğlu Aliev, "Hurremiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/500-501.

²³ Hallâl, *es-Sünne*, 1/151-155. Hâricîler ve Murûk hadisi hakkında bk. Süleyman Çam, "Kütüb-i Tis'a'da Hâricîlerle İlgili Olduğu Zannedilen Hadislerin Tespiti Ve Değerlendirilmesi", *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 90 (2019), 300-320.

Hallâl, Hâricîlerle konuşulmaması gerektiğini ve onların cenaze namazlarının kılınamayacağını belirtmiştir. Ayrıca Hâricîlerin dindeki sapmaları sebebiyle Allah'ın da onların kalplerini doğru yoldan saptırdığını vurgulamıştır. Hallâl Hâricîlikle ilgili bahsi, Ezârika ile at ticareti yapan Ehvaz halkının sövülmeye layık bir topluluk olduğunu söyleyerek kapatmıştır.²⁴

Hallâl, Hâricîlerle ilgili genel bilgiler vermiş, onların Ahmed b. Hanbel ve takipçileri tarafından ne ölçüde sevilmediklerini söylemiş ve onlarla ilişki kurulurken ne denli mesafeli olunması gerektiğini kendi mezhebinin düşünce alt yapısının gerektirdiği şekilde ortaya koymuştur. Bu bölümde dikkat çeken hususlardan en önemlisi, Ahmed b. Hanbel'in hükümet Mu'tezilî iken devlete karşı yapılan bir isyanda ümmetin umumi menfaatlerini gözeterek isyana karşı bir tavır sergilemiş olmasıdır. Nitekim Bâbek isyanının halife Me'mun döneminde ortaya çıkması ve Mu'tasım döneminde bastırılması göz önünde bulundurulduğunda Ahmed b. Hanbel ve arkadaşlarının Mihne hadiseleri ve öncesinde Mu'tezilî devlet adamları ve ulema ile yaşadıkları olaylar, -her ne kadar Mihne yeni başlatılmış olsa da- bu isyanın rahat bir biçimde intikam sebebine dönüştürülmeye müsait olmasına rağmen Ahmed b. Hanbel böyle bir çaba içerisine girmemiştir.

2. MÜRCİE

Ebû Bekir el-Hallâl, Mürcie'yi anlatmaya onların bir fitne hareketi olduğunu söyleyerek başlar. Kullandığı başlıklarda iman-İslâm ayrımı, Mürcie'nin reddi, Mürcîlerin imanla ilgili söylemleri ve iman meselesi hakkında ilk kimin konuştuğu gibi konuların yer aldığı görülür. İbrahim en-Nehaî'ye (ö. 96/714) dayandırılan bir rivayette bu ümmet için Mürcie fitnesinin, Hâricîlerin en aşırı fırkası olarak bilinen Ezârika fitnesinden daha korkunç olduğu ifade edilir. Ayrıca sonraki bölümlerde bu ümmetin başına Mürcie kadar kötü bir olay gelmediği ve Ahmed b. Hanbel'in, ircâ fikrini sonradan oluşturulan bir dine benzettiği belirtilir.²⁵

Ahmed b. Hanbel ve ashâbı tarafından ameller imanın devamı olarak anlaşılmış, kişinin kelime-i şehadeti ikrar ettikten sonra Müslüman olduğu ve aynı anda şeriâtın gerekliliği olarak üzerine namaz, oruç, zekât ve haccın da farz olduğu belirtilmiştir. Ahmed b. Hanbel'e göre Müslüman, iyilik işlerse imanı artar; kötülük işlediğinde ise imanında noksanlık meydana gelir. Fakat bu noksanlık ve fazlalık yalnızca ameller noktasındadır. Ona göre Mürcie, imanın sözden ibaret olduğunu söyleyenlerin fırkasıdır. İmanın, amelsiz söz olduğunu, arttığını fakat eksilmediğini söyleyenler de Mürcîdir.²⁶ Ahmed b. Hanbel amellerin imandan olduğunu, imanın göstergesi konumunda düşünölebileceğini ve böyle düşünmenin sünnetin bir parçası olduğunu aktarmıştır. Fakat bu konuda derin meselelere dalmayı, fazla konuşmayı uygun görmemiştir. Sorulan suallere kısa cevaplar vermiş, bu tür meselelerle alakalı kendinden önceki ulemanın suskun kalmasını buna sebep göstermiştir.²⁷

Hallâl, kişinin kendisinin gerçek Mü'min olduğunu iddia etmesinin uygun olmadığını, bunun Müslümanlar için münasip görülmeyen "nefsi temize çıkarmak" anlamına geleceği için reddedildiğini ifade eder.²⁸ Nitekim kimin gerçek anlamda Mü'min olduğunu bilen yalnızca

²⁴ Hallâl, *es-Sünne*, 1/157-160.

²⁵ Hallâl, *es-Sünne*, 2/86.

²⁶ Hallâl, *es-Sünne*, 1/570.

²⁷ Hallâl, *es-Sünne*, 1/565-566.

²⁸ Kur'an'ı Kerim'de nefsi temize çıkarmak yasaklanmıştır. "Göklerde ve yerde ne varsa Allah'ındır. Sonunda O, kötülük yapanlara işlediklerinin cezasını verecek; iyilik yapanları ufak tefek kusurları hariç, büyük günahlardan ve çirkin işlerden kaçınanları ise daha güzeliyle ödüllendirecektir. Şüphesiz rabbinin bağışlaması çok geniştir. Sizi topraktan yarattığı zaman ki halinizde, annelerinizi karınlarında cenin olarak buluşunuzu da en iyi bilen O'dur. Şu hâlde kendinizi temize çıkarmayın! Kimin günahahtan sakındığını en iyi bilen O'dur. Kur'an-ı Kerim Meâli, çev. Halil Altuntaş – Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009), en-Necm 53/32.

Allah'tır. Hanbel b. İshak²⁹ (ö. 273/886), kendisinin hakiki manada Mü'min olduğunu iddia eden zatın hakiki manada kâfir olduğunu vurgulamıştır. Mü'mine düşen, emirlere itaat edip yasaklardan kaçınmak ve Allah katındaki halinin hayırlı olmasını ümit etmektir. Yalnızca bu şekildeki ircâ kabul edilebilir. Ayrıca Ahmed b. Hanbel'e göre Mürciiliği sabit olan kimse şehadeti işitildikten hemen sonra İslâm'ın şartlarını yerine getirmeye zorlanmalıdır.³⁰

İmanın kemale ermesi bahsinde Hallâl, imanının kemale erdiğini söyleyen kimsenin hata ettiğini belirtmiş, sadece enbiyanın bu mertebeye erişebileceğini söylemiştir. Çünkü her ne kadar bütün emirleri yerine getirir ve yasaklardan kaçınsa da Mü'minin günahsız olması mümkün değildir. Nebîler ise masum olup günahları onlar yaratılmadan önce bağışlanmış, Allah'ın seçilmiş kullarıdır. Mürcie'ye göre iman kalbin Allah'ı bilmesi, dilin ise bu bilgiyi ikrar etmesidir. Onlar bunu söz ve amel birlikteliği şeklinde anlarlar. Şöyle ki; dil kalbin bildiğini söyleyerek kalpteki imanla amel etmiştir. Böylelikle Mürcie'nin iddia ettiği söz-amel birlikteliği gerçekleşmiş olur. Fakat Ahmed b. Hanbel başta olmak üzere Hanbelî ulema bu tutumu eleştirmiş ve bu sözden daha kötüsünü duymadıklarını ifade etmişlerdir.³¹

Hallâl, Mürcie bahsine imanda istisna meselesiyle devam eder. Ahmed b. Hanbel'e "Allah katında halimin ne olduğunu bilmediğim halde kendime göre ahkâmı uygulayan bir Müslümanım" diyen kimse hakkında sorulunca, o böyle söyleyen kimsenin Mürciî olmadığını ifade etmiştir. Onlardan birisinin "İman hariç her konuda şüphe ederim" sözü imanda istisna olup olmadığı noktasında tartışılmıştır. Burada şüphe edilmeyen konular arasında imana taalluk eden cennet, cehennem, ölüm ve öldükten sonra tekrar dirilme özellikle zikredilmiştir. Meselenin sonunda Ebû Bekir el-Hallâl ircâ fikrini benimseyen kimselerin Hanbelî âlimler tarafından sevilmediğini, sert şekilde eleştirseler de onları tekfir etmediklerini, onların sâlih kimselerden olabilmeleri için hayır dua ettiklerini aktarır.³² Mürcie'nin imanda istisna olmadığı tezine itiraz eden Hallâl, bu hususta Hanbelî âlimlerin görüşlerini bir araya getirmiştir. Bu noktada Ahmed b. Hanbel ve ashâbı bir kimsenin kendi imanı hakkında "ben Allah dilerse Mü'minim" demesini caiz görürken Mürciî kesim buna karşıdır. Nitekim Hz. Peygamber'in (s) iki hâdisedeki³³ "Allah dilerse" söylemini Ahmed b. Hanbel, Mürcie'ye karşı delil olarak getirir. Ahmed b. Hanbel'e niçin "inşallah Mü'minim" dedikleri sorulunca, amellerinin Allah katında kabul olunup olunmadığını bilmediklerini, dolayısıyla bunu ancak Allah bileceği için 'inşallah' dediklerini sözlerine ekler. Bu bölümde İslâm mezhepleri tarihi açısından önemli gördüğümüz bir rivayet Ebû Hanîfe'nin hocası olarak kabul edilen, Hammad b. Süleyman (ö. 120/738) hakkındaki Mürciîlik iddiasıdır. Ahmed b. Hanbel onun söylemlerinin Mürcie'nin ifadeleriyle aynı olduğunu ifade etmiştir.³⁴

Mürcie mensupları kendi fikirlerini destekleyici delilleri sıralarken Hz. Peygamber'in (s) hadislerini kullanmışlardır. Mürcie'nin, amelin Mü'min olmak için şart olmadığını ispat etmek için kullandıkları delillerden biri, Hz. Peygamber'e (s) isnat edilen "Mü'min olduğu halde onu azat et" hadisidir.³⁵ Ahmed b. Hanbel bu hadisin söylendiği esnada henüz farzların indirilmemiş olabileceğini, dolayısıyla Hz. Peygamber'in (s) şeriat hükümlerini zikretmeye ihtiyaç duymadığını söyleyerek Mürcie'nin deliline itiraz eder. Ayrıca Hz. Peygamber'in (s)

²⁹ Ahmed b. Hanbel'in amcasının oğlu olup, muhaddis ve fakih kimliğiyle bilinmektedir. M. Yaşar Kandemir "Hanbel b. İshak", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/525.

³⁰ Hallâl, *es-Sünne*, 1/567-569.

³¹ Hallâl, *es-Sünne*, 1/569-572.

³² Hallâl, *es-Sünne*, 1/572-574.

³³ İlki; Hz. Peygamber'in (s) ashâbına aralarındaki en takvâ sahibi kişi olduğunu umduğunu söylediği (Ahmed, *el-Müsne'd*, 40/449; Müslim, "Sıyâm" 79), ikincisi ise kabir ashâbına -Allah dilerse- bir gün karşılaşacaklarını söylemesidir. (Ahmed, *el-Müsne'd*, 13/173; Müslim, "Cenâiz" 102) Çünkü her iki olayda da kesinlik olmasına karşın Hz. Peygamber (s) "Allah dilerse" ifadesini kullanmıştır. Ayrıca ayetteki "*Allah dilerse mescid-i harama gireceksiniz*" (el-Fetih 48/27), kesinlik içermemesine rağmen Mürcie'nin istisnanın yokluğu fikrine karşı kullanılmıştır.

³⁴ Hallâl, *es-Sünne*, 1/599-602.

³⁵ Ahmed, *el-Müsne'd*, 25/19; Müslim, "Mesâcid" 33.

bundan önceki zamanlarda detaylı bir şekilde imanın nasıl olacağını aktardığını, sadece 'iman ettim' demekle yetinmenin Hz. Peygamber'in (s) sünnetine uymayacağını da sözlerine ekler.³⁶

Hallâl, Ahmed b. Hanbel ile Mürcie mensupları arasındaki ihtilaflara yer vererek konuyu aktarmaya devam eder. Bunlardan birisi "Bizi aldatan bizden değildir"³⁷ anlamındaki hadistir. Mürcie mensupları bu sözü "Bizi aldatan bizim gibi değildir" diye anlamışlar ve bu yorumu amellerin imana dâhil edilmemesine gerekçe kabul etmişlerdir. Ahmed b. Hanbel, hadisin bu şekilde yorumlanmasına itiraz etmiş, "bir Mü'min bütün iyilikleri işlese de Hz. Peygamber (s) gibi olması mümkün değildir" diyerek, itiraz etmiştir. Benzer şekilde Hz. Peygamber'in (s) "yüze vuran, elbiselerini yırtan, cahiliyye dönemindeki gibi dövünen bizden değildir" hadisini de "bizim gibi değildir" şeklinde yorumlayan Mürcie mensupları, Hanbelî ulemanın eleştirilerine maruz kalmışlardır. Hz. Peygamber'in (s) buna benzer hadislerinin tamamını Mürcie mensupları "bizden değildir" yerine "bizim gibi değildir" şeklinde yorumlayarak, kendi düşüncelerini temellendirme ve savunma için kullanmışlardır.³⁸ Ebû Bekir el-Hallâl, imanın ve İslâm'ın ne olduğu üzerine Mürcie'nin delillerini çürütmeye yönelik karşıt deliller sıralamaya devam eder. İlk olarak Hz. Peygamber'e (s) imanın ne olduğunun sorulması ve onun da cevap olarak "kelime-i şehadet getirirsen, namazı dosdoğru kılman, zekâtı vermen, farz olan orucu tutman ve ganimetin beşte birini vermendir"³⁹ demesi Mürcie'ye karşı delil olarak gösterilmiştir. Nitekim onların, amelleri imandan saymamaları tezine karşı Hanbelîler, bu örneği kullanarak Hz. Peygamber'in (s) amelleri de iman tanımına dâhil ettiğini göstermek istemişlerdir.⁴⁰

Ahmed b. Hanbel'e Mürcie'nin tüm bu delilleri hakkında sorulunca "Biz namazı terk etmediği müddetçe kimseyi tekfir etmeyiz." şeklinde cevap vermiştir. Ayrıca ilmin Allah'tan geldiğini, Hz. Peygamber'in (s) tebliğ vazifesini üstlendiğini, kendilerine düşenin teslimiyet olduğunu, iman ve amel noktasında dinin temel esaslarına sarılmaları gerektiğini ashâbına anlatmıştır. Ahmed b. Hanbel imanın ancak amel ve niyetle tamam olabileceğini, kalpte olan Allah sevgisinin artıp eksilebileceğini, amellerin de artıp eksilebileceğini belirtmiştir. Fakat bu artıp eksilmenin iman noktasında değil amel noktasında olacağını, bunun ırcâ olmadığını, eksilmenin de imanın tamamen kaybolmasıyla son bulacağını vurgulamıştır.⁴¹

İman ve amellerin birbirine paralel olarak artıp eksilmesi bahsine değinen Hallâl, burada Ahmed b. Hanbel'in bazı görüşlerine yer vermiştir. Ona göre iman; kişinin bir giyip bir çıkardığı elbise gibidir.⁴² Namaz, zekât, hac her türlü iyilik imandandır. Hz. Peygamber (s) imanını artırması için Rabbine dua etmiştir.⁴³ Allah'a karşı yapılan her isyan iman kalitesini düşürür. Fakat bir adam bilinçli olarak "ben namaz kılmıyorum" derse kâfirdir. Hallâl, Mürcie mensuplarının fikirlerini dikkate alarak Mürcie'nin, Kâbe'yi tavafın imandan olmadığını söylediğini ve namazın imandan olmadığını iddia eden kişinin defin merasiminde lehine şahitlik yapmanın caiz olmadığını ifade etmiştir. Ayrıca Mürcie mensuplarının farzların imandan sayılmadığını, insanların iman hususunda birbirleriyle yarışmalarının gereksiz olduğunu, iyi veya kötü her Mü'minin imanının aynı olduğunu söylemelerine karşın Ahmed b. Hanbel, Bakara sûresinin 143. ayetini dayanak gösterip namazın imandan olduğunu iddia etmiş ve imandaki artma ve eksilmenin amel noktasında olduğunu

³⁶ Hallâl, *es-Sünne*, 1/575.

³⁷ Ahmed, *el-Müsned*, 9/122; Müslim, "İmân" 164.

³⁸ Meselâ; "Kim bizim üzerimize (öldürmek niyeti ile) silahla yürürse bizden değildir." Ahmed, *el-Müsned*, 8/40; Buhârî, "Diyât" 2; Müslim, "İmân" 161. Mürcie bu rivayeti de "bizim gibi değildir" şeklinde yorumlayarak delil olarak kullanır.

³⁹ Ahmed, *el-Müsned*, 3/464; Buhârî, "İmân" 40; Müslim, "İmân" 24.

⁴⁰ Hallâl, *es-Sünne*, 2/19.

⁴¹ Hallâl, *es-Sünne*, 1/576-581.

⁴² Hallâl, *es-Sünne*, 1/583.

⁴³ Hallâl, *es-Sünne*, 2/39.

vurgulamıştır.⁴⁴ Aynı şekilde Hallâl da, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer ile Haccâc'ın imanlarının aynı olduğunu söyleyen Mürcîî tutuma katılmadığını belirtmiştir.

İman-İslâm ilişkisine değinen Hallâl, Hanbelîlerin imanla İslâm'ı birbirlerinden ayırdıklarını nakletmiştir. Ayrıca İslâm'ın alametinin söz, imanın alametinin ise amel olduğunu belirtmiştir.⁴⁵ İmanın mı yoksa İslâm'ın mı daha kuvvetli olduğu sorusuna Ahmed b. Hanbel, imanın İslâm'dan üstün olmasının kendisine daha sevimli geldiğini ifade ederek cevap vermiştir. Fakat sahip olunan imanın, Cebrail (as) veya Mikail'in (as) imanlarıyla kıyaslanması Hanbelî âlimlerce doğru görülmemiştir.⁴⁶

Mürcie'nin, niçin bu şekilde isimlendirildiğine meselenin başında değinmeyen Hallâl, İman-İslâm ayrımıyla ilgili bilgilendirmeyi bitirdikten sonra bu konuya temas eder. Ona göre Mürcie, büyük günah sahiplerini ne Kaderiyye gibi el-menzile beyne'l-menzileyn'de bırakmış ne de Hâricîler gibi cehenneme göndermiştir. Onlar ikisinin arasında bir yol tutarak büyük günah sahibi hakkındaki hükmü hesap gününe bıraktıkları için bu şekilde isimlendirilmişlerdir.⁴⁷ Hallâl, "hayâ imandandır",⁴⁸ "sizden birisi kendisi için sevdiğini kardeşi için sevmedikçe iman etmiş olmaz."⁴⁹ gibi rivayetleri de zikretmiştir.⁵⁰ Devam eden rivayetlerde Hallâl, Mürcie'nin bid'at ve dalâlet ehli olduğunu, onların Hanbelîlerin ayetlerden getirdikleri delillere itiraz ederek Allah'ı yalanladıklarını, İslâm'ın söz, imanın amel olduğunu, imanın artıp eksilen bir şey olduğunu ifade edip⁵¹ iman bahsini kapatarak Mürcîî imamın arkasında namaz kılınması, Mürcîî kimseyle nikâhlanması gibi konulara geçiş yapar.

Ebû Bekir el-Hallâl, Hanbelî âlimlerin Mürcîî imamın ardında namaz kılmayı caiz görmediklerini aktarır. Öyle ki bid'ate davet eden, imanın yalnızca sözden ibaret olduğunu söyleyen, fikirlerini savunurken tartışmaya girmekten çekinmeyen ardında namaz kılınmaz. Abdullah b. Ahmed (ö. 290/903) ise kast edilen namazın cenaze namazı olduğunu ifade eder. Burada Hanbelîlerin hem Mürcîîleri tekfirden uzak durduklarını iddia edip hem cenaze namazlarının kılınmamasını söylemeleri kendi içlerinde bir tutarsızlık olduğunu göstermektedir. Zira cenaze namazının kılınmaması da bir tür tekfir etmedir. Ancak Hanbelîlerin bu tavrı ölen Mürcîî'nin imanına şahitlik etmemek ve topluma, ölen kimsenin bid'at ehli olduğu mesajını vermek şeklinde anlaşılabilir.⁵² Ayrıca Mürcîî kimselerle aynı ortamlarda bulunmaktan, onlarla oturup kalkmaktan, onlarla ilişki kurmaktan sakınılması gerektiği ilerleyen rivayetlerde vurgulanır.⁵³

Ebû Bekir el-Hallâl, yukarıdaki meselelere değindikten sonra Cibril hadisi olarak bilinen rivayetin imanla ilgili kısmını zikrederek Mürcie konusunu tamamlar. Fakat bu son rivayetten ve özellikle dördüncü kısımdaki rivayetlerin bir kısmından anladığımız kadarıyla Hallâl, Mürcie'yi şiddetle eleştirerek meseleye giriş yapmış, konuyu tamamlamaya yaklaştıkça ilk etaptaki görüşlerine aykırı tavırlar takınmıştır.

3. KADERİYYE/MU'TEZİLE

Hallâl, Kaderiyye'yi anlatmaya kaderi inkâr fikrinin ilk kez kim tarafından ortaya atıldığı konusuyla başlar. Kullandığı ilk rivayette, Ahmed b. Hanbel'den işitildiğine göre Basra'da kader meselesiyle ilgili ilk konuşan Ma'bed el-Cühenî ve onu bu hususta takip eden

⁴⁴ Hallâl, *es-Sünne*, 1/585-589.

⁴⁵ el-Hucurât 49/14-17 ayetler.

⁴⁶ Hallâl, *es-Sünne*, 1/606-608.

⁴⁷ Hallâl, *es-Sünne*, 2/17.

⁴⁸ Ahmed, *el-Müsne'd*, 8/156; Buhârî, "İmân" 14; Müslim, "İmân" 59.

⁴⁹ Ahmed, *el-Müsne'd*, 20/193; Buhârî, "İmân" 6; Müslim, "İmân" 71.

⁵⁰ Hallâl, *es-Sünne*, 2/34-38.

⁵¹ Hallâl, *es-Sünne*, 2/41-49.

⁵² Ahmet Mekin Kandemir, "Tevîl ve Tekfir Kuramı Çerçevesinde Gazalî'nin Toplumsal Barışa Katkısı", *Kelam Araştırmaları Dergisi* 15/2 (Aralık 2017), 341-361.

⁵³ Hallâl, *es-Sünne*, 2/51-54.

Sisilo isimli Esâvire kabilesinden bir adamdır. Hallâl'a göre Ma'bed, Hristiyanların görüşleriyle paralellik gösteren sözler sarf etmiştir. Ayrıca Hallâl, Kaderiyye'nin aklı kullanma bakımından Mu'tezile'den daha aşırı/şiddetli olduklarını belirtir.⁵⁴

Ebû Bekir el-Hallâl, Kaderiyye bölümünde Allah'ın ilmiyle ilgili bahiste 16 rivayete yer verir. Ahmed b. Hanbel'e kader hakkında fikir beyan edenin durumuyla ilgili bir soru sorulur. Bunun üzerine Ahmed b. Hanbel "Kişi 'Allah âlim değildir fakat ilmi yaratan ve bilendir' dediği zaman kâfir olur" der. Çünkü o kimse, Allah'ın ilmini bilerek inkâr etmiştir. Aynı doğrultuda naklettiği başka bir rivayette ise Ahmed b. Hanbel, bir adam Allah'ın ilminin olmadığını onun ancak ilmin yaratıcısı olduğunu iddia ederek ilim mahlûktur, derse bu kimsenin kâfir olduğunu söyler. "Kaderî" demek Allah'ın, olmayan bir şeyi bilemeyeceğini söyleyendir ve o kimse kâfirdir. Ahmed b. Hanbel ve ashâbına göre ise Allah'ın âlimliği devamlıdır, kesintiye uğramaz.⁵⁵ Hallâl'ın, hocası Merrûzî'den naklettiği rivayete göre, bir adamın Kaderî bir yakını olsa, o adam bu yakınından dolayı İslâm dairesinden çıkmaz. Ancak adamın, yakınının fikirlerini savunmaması ve propagandasını yapmaması gerekir. Bu rivayette Allah'ın ilmini, bilerek yalanlamanın küfür sebebi olduğu Merrûzî tarafından tekrar vurgulanır. Benzer tavırlar konunun devamındaki farklı rivayetlerde de görülür.⁵⁶

Mu'tezile mezhebinin salah-aslah prensibi, üç kardeş meselesi ve adalet (el-adl) prensibiyle bağlantılı olduğunu düşündüğümüz "annesinin karnında kötü olan kimse" başlığı altında Hallâl, dokuz rivayete yer vermiştir. Abdullah b. Ahmed'e kulların fiillerinin mahlûk olup olmadığı, iyilik ve kötülüğün kul için ezelden yazılı olup olmadığı sorulur. Abdullah b. Ahmed kul yaratılmadan önce Allah'ın ilmiyle onun iyi mi kötü mü olacağını bildiğini, bütün bunların levh-i mahfuzda yazılı olduğunu söyler. Âdem'e (as) isabet edenin de yaratılmadan önce yazılı olduğunu, Âdem'in (as) yazılı olan şeyi yaşadığını belirtir. Ayrıca Allah, kul için itaati emrettiği gibi itaatsizliği de yaratacağını önceden bilir. Böylelikle Allah, kuluna yaşamında adalet olduğunu kanıtlar. Yani kul Allah yazdığı için iyiyi ya da kötüyü yaşıyor değildir, kul yaşayacağı için Allah onun yaşayacağı her şeyi ezeli ilmiyle biliyor demektir. Allah zalim olmadığı halde kullarına azap edebilir. Bu ifadelerle delil olarak, Abdullah b. Ahmed Kaderiyye'ye, -bundan daha etkilisini duymadığını iddia ettiği- Hicr sûresi 21. ayeti⁵⁷ ve Kamer sûresi 49. ayeti⁵⁸ delil gösterir.⁵⁹

Ebû Bekir el-Hallâl'ın aktardığına göre bazı Hanbelî âlimler nezdinde iyilik, kötülük, hayır ve şer kulun kaderinde yazılmıştır. Buna delil olarak Resûlullah'a isnat edilen "Onlardan öyleleri vardır ki; Mü'min olarak doğar Mü'min olarak yaşar ve kâfir olarak ölürlər. Öyleleri de vardır ki; kâfir olarak doğar kâfir olarak yaşar ve Mü'min olarak ölürlər"⁶⁰ hadisini, delil gösterirler. Ahmed b. Hanbel'e kadere imanla ilgili sorulunca, kendisine isabet edenin Allah yazdığı için isabet ettiğini; Allah'ın yazmadığı herhangi bir şeyin isabet etmeyeceğini belirtmiş, hatta bunların daha kul babasının belinde iken kesinleşmiş olduğunu ifade etmiştir. Burada Kaderiyye'nin "Allah kimseyi dalâlete düşürmez, kimseye de zulüm etmez, bu Allah'ın adaletiyle bağdaşmaz" sözüne tepki gösteren Ahmed b. Hanbel, delil olarak Müddessir sûresi 31. ayeti⁶¹ göstermiştir. Ona göre Allah itaati, itaatsizliği, hayrı ve şerri

⁵⁴ Hallâl, *es-Sünne*, 1/526-528.

⁵⁵ Hallâl, *es-Sünne*, 1/529-530.

⁵⁶ Meselâ bk. Hallâl, *es-Sünne*, 1/531-533. Bu rivayetlerde farklı olarak, ezeli ilmi inkâr edenlerin tövbeye yanaşmazlarsa öldürülmesi gerektiği anlatılırken bu anlayış, başlarının vurulması ya da onlara kılıçla karşılık verilmesi şeklinde kendini göstermiştir.

⁵⁷ "Biz oradan indirdiğimizi belirli bir ölçüye göre indiririz", el-Hicr 15/21.

⁵⁸ "Şüphesiz biz her şeyi bir ölçüye göre yarattık", el-Kamer 54/49.

⁵⁹ Hallâl, *es-Sünne*, 1/536.

⁶⁰ Ahmed, *el-Müsned*, 17/228, 18/133; Tirmizî, "Fiten" 26.

⁶¹ "Allah dilediğini doğru yola erdirir dilediğini yoldan saptırır", el-Müddessir 74/31.

takdir etmiştir. Allah kimin hakkında sâlih kul diye yazmışsa o sâlihlerden olmuş, kimin hakkında da dalâlet ehlinden diye yazmışsa o onlardan olmuştur.⁶²

Abdullah b. Ahmed'e göre kader konusunda kişiyi düşündüren ve sözler fıslıdayan aslında şeytandır.⁶³ Ahmed b. Hanbel ve ashâbına göre kişi hırsızlık yapsa, zina etse, kadın kadınıla ilişkide bulunsa, livâtâ yapsa ve şarap içse bunların tamamı kul dilediği için gerçekleşmiş olsa da bu fiillerden, Allah'ın dilemesi hariç tutulamaz. Zira kul Allah'ın dilemediği herhangi bir şeyi işleyemez. Kulun her fiilinde Allah'ın dilemesi olduğu gibi kulun kendi iradesi de söz konusudur.⁶⁴

Merrûzî'den rivayet edildiğine göre Ahmed b. Hanbel, Allah'ın hayrı yarattığını, şerri yaratmadığını ve Kur'ân'ın mahlûk olduğunu söyleyenleri tekfir etmiştir. Bunların Kaderî ve Cehmî olduklarını belirten Ahmed b. Hanbel, hayrın ve şerrin önceden takdir edildiğini, kişinin son varacağı yerin kaderi olduğunu, acziyetin kaderden kaynaklandığını ve Allah'ın hem hayrı hem şerri yarattığını söylemiştir. Buna delil olarak Kamer sûresi 49. ayet gösterilmiştir.⁶⁵ Kaderiyye mensupları Nisa sûresi 79. ayeti⁶⁶ karşıt delil olarak getirince Ahmed b. Hanbel bu ayeti; kişiye bir iyilik isabet ederse Allah'tandır, kişiye bir kötülük isabet ederse kendindedir fakat Allah'ın kazası gereğidir, şeklinde anlamıştır.⁶⁷ Başka bir ayette Mü'minlerin "kötü yanımıza yenildik" demeleri, Allah'ın kazasına yenilmek şeklinde yorumlanmıştır.⁶⁸ Ayrıca devam eden rivayetlerde kaderle ilgili konuşmak, bu konuda bir takım yazılar kaleme almak Hanbelî ulema tarafından kerih görülmüş⁶⁹ kader hakkında aşırı düşünmenin ve fazla konuşmanın kişiyi iman dairesinden çıkaracağı söylenmiştir.⁷⁰

Kaderiyye bahsine devam eden Hallâl, onların "Allah kullarını itaatsizliğe zorlar" sözleri hakkında Hanbelî ulemanın kanaatlerine yer vermiştir. Hallâl, bu sözün Hanbelî gelenekte doğru kabul edilmediğini ve kerih görüldüğünü karşıt deliller kullanarak ispat etmeye çalışmıştır.⁷¹ İlk kullandığı delil Nahl sûresi 93. ayetidir.⁷² Hallâl, Hanbelî ulemanın ayeti, "Allah dilediğini değil dileyeni yoldan çıkarır, yine dilediğini değil dileyeni doğru yola götürür" şeklinde anladığını belirtir. Kaderî zihniyeti taşıyan bir kimse "Allah, kullarını itaatsizliğe zorlar" deyince Hanbel b. İshak bu söylemde sıkıntı olduğunu ve bu düşüncenin Allah'ın irade sıfatıyla bağdaşmadığını vurgular.⁷³ Hanbel b. İshak'ın tavrından burada bir uyumsuzluk olduğu anlaşılmaktadır. Zira Kaderiyye'nin Allah'ın kullarını itaatsizliğe zorladığına dair bir görüşlerinin olmadığı bilinmektedir. Bize göre söz konusu rivayet muhalif bir tavırla kayda alınmış ve tek bir şahsın söylemi bütün mezhebe hamledilmiştir.

"Sabırlı ve iyi huylu kul olma" hakkında, Hz. Peygamber'den (s) nakledilen bir hadise göre Hz. Peygamber'e, (s) "kul, sabrı ve iyi huyu kendisi mi kazanır, yoksa Allah onu böyle mi yaratır", diye sorulunca O, Allah'ın yaratmasının böyle olduğunu ifade etmiştir.⁷⁴ Burada, yaratmaktan kasıt; cismen değil, ruhen insanı şekillendirmesidir. Ayrıca, Âli İmran sûresi 81⁷⁵ ve Ahzab sûresi 7. ayetler⁷⁶ Kaderiyye'ye karşı kullanılmıştır. Hanbelî ulemaya göre

⁶² Hallâl, *es-Sünne*, 1/536.

⁶³ Hallâl, *es-Sünne*, 1/540.

⁶⁴ Hallâl, *es-Sünne*, 1/540-541.

⁶⁵ "Şüphesiz biz her şeyi bir ölçüye göre yarattık", el-Kamer 54/49.

⁶⁶ "Sana bir iyilik isabet ederse Allah'tandır, bir kötülük isabet ederse kendindedir", en-Nisâ 4/79.

⁶⁷ Hallâl, *es-Sünne*, 1/545.

⁶⁸ "İnkâr etmeleri, ayetlerimi ve resûllerimi alaya almaları sebebiyle işte onların cezası cehennemdir", el-Kehf 18/106.

⁶⁹ Hallâl, *es-Sünne*, 1/547-548.

⁷⁰ Hallâl, *es-Sünne*, 1/549.

⁷¹ Hallâl, *es-Sünne*, 1/549-557.

⁷² "O, dilediğinin yoldan çıkmasına imkân verir, dilediğini de doğru yola iletir", en-Nahl 16/93.

⁷³ Hallâl, *es-Sünne*, 1/549-550.

⁷⁴ Ebû Dâvûd, "Edeb" 161.

⁷⁵ "Allah Peygamberlerden söz almış...", Âli İmran 3/81.

⁷⁶ "...Senden ve Nuh'tan...", el-Ahzab 33/7.

Nuh'un (as) isminin Hz. Muhammed'den (s) sonra zikredilmesinde, Kaderiyye'nin Allah'ın olmayanı bilemeyeceği tezine karşı olarak, O'nun eşya olmadan önce de hangi hâl üzere olacağını bildiğinin delili vardır. Hallâl'ın hem yukarıdaki rivayeti kaydetmesi hem de bir önceki anlatıda Kaderiyye'yi itaatsizliğe zorlamayı kabul etmekle itham etmesi eser içerisinde bazı uyumsuzlukların olduğunu göstermektedir. Devam eden rivayetlerde, kader hakkında veya kader meselesinin içerisine giren diğer konular hakkında konuşmanın bid'at olduğu ve bid'atlerin karşısında durmanın Ahmed b. Hanbel ve ashâbına göre bir gereklilik olduğu vurgulanmaktadır. Bu konu noktalanırken Hallâl, Allah'ın kulu zorlamaktan berî olduğunu beyan eder. Nitekim Allah'ın kudreti, kulu herhangi bir şey için zorlamaktan daha yükücedir. Allah yalnızca kulu meylettiği tarafta onun fiillerini yaratır.⁷⁷

Kaderiyye'nin, istitâat ve dileme hakkındaki görüşlerini eleştiren Hallâl, bu hususta 14 rivayete yer verir. İlk olarak kul iyi ya da kötü her ne işlerse bunun Allah'ın dilemesinin haricinde olmadığını söyler. 'Allah dilesin ya da dilemesin kul istediğini işler,' diyenleri sert şekilde eleştirir, hatta tekfir eder. Önceki meselelerde olduğu gibi böyle söyleyenlerin tövbeye davet edileceğini aksi takdirde öldürüleceğini vurgular. Hanbelîlere göre fiile güç yetirmek ancak Allah'ın dilemesiyle mümkündür. Mu'tezile'nin iddia ettiği gibi kul kendi fiillerini kendi gücüyle kendisi yaratmamaktadır. Onların, Allah'ın kötü fiilleri yaratmasının kullarına zulüm olacağı şeklindeki anlayışlarına karşın Hanbelî ulema, mülkün sahibinin Allah olduğunu, kendi mülkünde istediği gibi tasarrufta bulunabileceğini vurgulamışlar ve Hz. Ebû Bekir ile Ebû Cehil'i yaratmanın Allah olduğunu söyleyerek cevap vermişlerdir. Ahmed b. Hanbel'e, Kaderî'nin arkasında namaza durulup durulamayacağı sorulunca, bid'at sahibine selam verilemeyeceğini, arkasında namaz kılınamayacağını, onun imamlığa geçirilemeyeceğini söylemiştir. Ayrıca kader hakkında aşırı konuşan kişinin imandan çıkmamasının mümkün olmadığını da belirtmiştir.⁷⁸

Görüldüğü üzere Hanbelî ulema, Kaderiyye'ye karşı her konuda mücadele etmiş, onlarla münazara etmekten geri durmamışlardır. Her fırsatta onları tekfir edip, ümmetin gözünde itibarsızlaştırma çabasına girişmişlerdir. Ebû Bekir el-Hallâl, çoğunlukla mezhep imamı Ahmed b. Hanbel'in rivayetlerine yer vermiş ve kısmen diğer Hanbelî ulemanın sözlerine de değinmiştir.

4. CEHMİYYE

Hallâl'a göre, üzerlerine kılıçla yürünmeye Cehmiyye'den daha layık bir topluluk yoktur. Mü'min kimse, Yahudi ve Hristiyanların haklarında bile konuşabilirken, Cehmiyye'nin görüşleri hakkında konuşamaz; onlarla fikir alışverişinde bulunamaz. Çünkü onlar, Allah'ın ayetlerini kasten inkâr etmiş kâfirlerdir. Cehmî olduğu sabit olan kişilerin hanımları boştur, hastaları ziyaret edilmez, cenazelerinde bulunulmaz. Cehmiyye zındıklar topluluğudur, İslâm'a onlardan daha zararlı bir kavim yoktur. Bunlar için "Allah'ın laneti üzerinize olsun" diye beddua etmek uygundur. Bu topluluk, semada bir şey olmadığını iddia edenlerden ve herhangi bir şeye kulluk etmeyenlerden müteşekkildir.⁷⁹

Ebû Bekir el-Hallâl'a göre, Cehmî'nin ardında namaz kılınmaz. Farkında olmadan Cehmî bir imamın ardında Cuma namazı dahi kılınsa, imamın Cehmî olduğu sonradan öğrenilse bu namaz iade edilir. Cehmî kimseye selam verilmez, onunla sohbet edilmez. Yahudi ve Hristiyanların selamını almak caiz iken Cehmî'nin selamını almak caiz değildir. Hatta bir kimse azıksız olduğu halde Cehmî bir köyden geçse, onlarla alışveriş yapmaktansa aç kalması kendisi için daha hayırlıdır. Onlardan medet ummaktan kendisini muhafaza etmelidir. Fakat bilmeyerek Cehmî ile alışveriş yaparsa öğrendikten sonra imkânı varsa alışverişini fesheder. Eğer feshedemiyorsa o alışverişten elde ettiği kazancı sadaka olarak

⁷⁷ Hallâl, *es-Sünne*, 1/554-557.

⁷⁸ Hallâl, *es-Sünne*, 1/560-562.

⁷⁹ Hallâl, *es-Sünne*, 2/85-95.

vermelidir.⁸⁰ Bununla beraber Cehmiyye, Allah'ı bilmenin iman için yeterli olduğunu söyleyerek şeytanın küfrünü işlemiştir. Bunu kabul eden kimse, önce tövbeye davet edilir. Eğer tövbe etmezse boynunun vurulmasında beis yoktur.⁸¹ Hallâl'in gerekçeleriyle birlikte ortaya koyduğu ağır eleştirilerin ardında muhtemelen mensup olduğu mezhebin etkisi bulunmaktadır. Zira Ahmed b. Hanbel'in de Cehmiyye hakkında kaleme aldığı müstakil bir risalesi bulunmaktadır.⁸²

Hallâl'in Cehmiyye için ağır ithamlarda bulunduğu ve onları Yahudi ve Hristiyanlardan daha tehlikeli bir kavim olarak gördüğü anlaşılmaktadır. Zira Cehmîlerle neredeyse hiçbir ilişkinin kurulmasına izin verilmezken Ehl-i kitap için aynı durum söz konusu değildir. Hallâl'in, Cehmiyye'yi yok saydığı, onlarla muamelatla ilgili hususlar başta olmak üzere herhangi bir sebeple bağlantı kurulmasını yasakladığı ve İslâm milletinden tamamen izole etme çabasının olduğu görülmektedir. Bu tavrın gelişmesinde onların imanı "sadece Allah'ı bilmek" şeklinde tanımlamaları etkili olmuştur denilebilir.

5. RAVÂFİZ

Râfîzîlerden bahsetmeden önce Hâşebiyye⁸³ diye bir kavmin varlığından haber veren Hallâl, bu kavmin ahmaklık bakımından yeryüzünde bir eşinin olmadığını ve bunların karada yaşayan bir hayvan olsalar eşek, havada yaşayan bir hayvan olsalar ancak akbaba olabileceklerini belirtir.⁸⁴ Konuyla ilgili araştırma yapan Yusuf Benli, buradaki Hâşebiyye adlandırmasının Şiîler için tarihsel süreçte muhalifleri tarafından kullanılan isimlerden biri olduğu sonucuna varır.⁸⁵ Avcu'ya göre "Hâşebiyye", ilk defa Harem bölgesinde kılıç kullanmanın uygun olmadığını düşünerek tahta sopalarla savaşanlara isim olarak verilmiştir. Kanaatimizce Şiîler de Hallâl'a göre, ahmaklık bakımından adı geçen bu kavimden farklı olmadıkları için bu adlandırmaya muhatap olmuşlardır.

Ebû Bekir el-Hallâl, Ravâfız için bir başlık açarak toplam 23 rivayete yer vermiştir. Naklettiği ilk rivayet Hz. Ali'yi fazilet bakımından Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in önüne geçiren bir adamla ilgilidir. Zira rivayetin sonunda bunu iddia edenin Râfîzî olmasından korkulduğu belirtilir. Hallâl, konunun devamında Râfîzîlerin bazı kimselere sövmekle meşhur olduklarını belirten rivayetler nakleder. Bunlardan birinde Abdullah, babası Ahmed b. Hanbel'e Râfîzîler hakkında sormuş o da, onların Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'e söven kimseler olduklarını belirtmiştir. Ayrıca devam eden rivayette Ahmed b. Hanbel böyle yapan kişilerin İslâm'dan nasiplerinin olmadıklarını vurgulamıştır. Çünkü bunlar Resûlullah'ın ashâbına sövmüşlerdir. Burada dikkat çekici bir husus Mârîka teriminin Hâricîlik bahsinde olduğu gibi burada da kullanılmış olmasıdır. Zira Ahmed b. Hanbel, Hz. Peygamber'in (s) ashâbına sövenlerin dinden uzaklaşmadıklarından emin olunamayacağını söyler. Diğer rivayette Hz. Osman'a söven bir adamın zındıklıkla itham edildiğinden bahsedilmiştir. Bu rivayetlerden anlaşıldığı kadarıyla II./IX. ve III./X. yüzyılda sahâbe ve ilk halifelerle ilgili fazilet sıralamasının hâlâ tartışıldığı, özellikle Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman'a söven kimselerin Ehlü'l-Hadis tarafından sertçe eleştirilerek Hâricîlere benzer şekilde Mârîka olarak nitelendirildikleri ve zındıklıkla itham edildikleri görülmektedir.

Hallâl, Râfîzîlerle selamlaşma konusunda iki rivayete değinerek Ahmed b. Hanbel'in Râfîzî bir kimseden -bu kişi komşu dahi olsa- selam verirse alınmasının caiz olmadığını net bir ifadeyle dile getirdiğini nakleder. Başka bir haberde Râfîzî olanlarla konuşulmasının bile

⁸⁰ Hallâl, *es-Sünne*, 2/91-96.

⁸¹ Hallâl, *es-Sünne*, 2/122-123.

⁸² Ahmed b. Hanbel, *er-Reddu 'ale'z-Zenâdika ve'l-Cehmiyye*, çev. Yunus Öztürk. (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2020).

⁸³ Ali Avcu, *İslâm'ın İlk Marjinalleri Gulat-ı Şîa* (Ankara: Fecr Yayınevi, 2020), 249-252.

⁸⁴ Hallâl, *es-Sünne*, 1/496-497.

⁸⁵ Yusuf Benli, "Râfîza Adlandırmasının İlk Kullanımına İlişkin Değerlendirmeler", *Hikmet Yurdu* 1 (Ocak 2008), 38-39.

tasvip edilmediği görülmektedir. Râfizî kimselerin selamlarının alınmamasının yanında, cenaze namazlarının da kılınmayacağı anlatılmaktadır. Ayrıca bid'atlerin ve ashâba sövmelerin arttığı dönemde ilmîni açığa vurmayan âlimin Allah'ın ve meleklerinin lanetine maruz kalacağı belirtilmiş, bu ilimden kastedilenin de Hz. Peygamber'in (s) sünneti olduğu vurgulanmıştır. Bunlarla birlikte Râfizî kimsenin giybetinin yapılabileceğine, bunda bir beis olmadığına değinilmiştir.⁸⁶

Hallâl, Ravâfız'ı Yahudilere benzetmektedir. Rivayetlere göre Yahudiler, İslâm'a zarar verebilmek için kimi zaman Müslüman gibi görünmekten çekinmezler. İlk rivayette, Râfizîliğin Yahudilikten farkı olmadığı, İslâm'a saldırımları bakımından onların birbirleriyle yarıştığı belirtilir. Nitekim Yahudiler Davud'un (as) neslinden olmayanların imametini kabul etmezken Râfizîler de Ali oğulları dışındakilerin imamlığını kabul etmemektedirler. Böylelikle aralarındaki ilk benzerlik iddiası dile getirilmiş olur. Nasıl ki Yahudiler mesih ve deccalin geldiğine dair bir alâmet görülmeden Allah yolunda cihat edilemeyeceğini söylüyorlarsa, Râfizîler de mehdînin geldiğine dair bir alâmet görülmeden cihat yapılamayacağını iddia ederler.⁸⁷ Ayrıca Ahmed b. Hanbel'e, Râfizîler hakkında sorulunca, kendisinin Râfizîlerin cenazelerinde bulunmayacağını ve namazlarını kılmayacağını, dileyenin Râfizîlerin cenazelerine katılabileceğini, namazlarını kılabilceğini söyler. Rivayetin devamında tamamı Hristiyan olan bir şehirde cenaze olsa orada namaza katılıp katılmayacağını soranlara da yine aynı cevabı vererek, kendisinin katılmayacağını fakat dileyenin katılabileceğini belirtir.⁸⁸

Hallâl'a göre, Yahudiler ve Râfizîler akşam namazının vakti konusunda benzer fikirlere sahiptirler. Aynı zamanda her iki kavimde de namaz için çağrı yapılır. Yine Yahudilerle Râfizîler; kadınların iddet beklememesi, Müslümanların kanlarının helal görülmesi, Yahudilerin Tevrat'ı tahrif ettikleri gibi Râfizîlerin de Kur'ân'ı tahrif etmeye çalışmaları, Cebraîl'e (as) düşmanlık gütmeleri gibi hususlarda birleşirler.⁸⁹ Burada anlatılan benzerliklerin, Yahudi dininin veya Şîa mezhebinin genel kabulleri olmadığı, bunların ancak bu iki gruptan bazı kimselerin görüşlerinin olabileceği ve zorlama yorumları oldukları kanaati daha doğru olmalıdır. Zira namaz için çağrı yapılması İslâm dairesi içerisinde kabul edilen neredeyse bütün fırkalarda mevcuttur ve namaz vakitleri de ortaktır. Ayrıca mesih, deccal ve mehdînin intizarı, yalnızca bahsedilen iki kavme özgü birer olgu değildir.

Hallâl'ın naklettiği diğer bir rivayette, Ebû Ubeyd Kasım b. Sellâm (ö. 224/838) Râfizîlerden daha ahmak, görüşlerini kanıtlama hususunda daha zayıf, daha necis ve daha kirlî bir topluluk görmediğini söyler.⁹⁰ Ayrıca daru'l-harbde kadılık yaptığı dönemde kendisine iki Cehmî ve bir Râfizî ya da iki Râfizî ve bir Cehmî'nin geldiğini ve onları daru'l-harbde yaşamaya uygun olmadıklarını söyleyerek şehirden çıkardığını aktarır. Görülmektedir ki bazı kimseler Râfizîlere, Müslüman muamelesi yapılmasını uygun bulmamaktadır. Konuyla ilgili son rivayetlerde Hallâl, Hristiyanların Hz. İsa ile ilgili görüşlerinden dolayı helâk olduklarını, tıpkı onlar gibi İslâm ümmetinden de bir topluluğun Hz. Ali hakkındaki görüşlerinden dolayı helâk olduğunu belirtir.⁹¹

Ebû Bekir Hallâl, bu bölümde Şîa/Ravâfızla ilgili kendi mezhep mensuplarının düşünce ve yorumlarını muhalif bir tavırla nakletmiştir. Diğer mezheplerle ilgili tavrını burada da devam ettiren Hallâl, Râfizîleri eleştirmiş hatta bazı rivayetlerde onların kâfirlerle, zındıklarla ve Yahudilerle aynı mesabede kabul edilebileceğini iddia etmiştir. Bu bölümde en dikkat çeken hususlardan biri çeşitli yönlerden Râfizîlerin, Yahudilerle aynı kabul edildiği

⁸⁶ Hallâl, *es-Sünne*, 1/494-495.

⁸⁷ Hallâl, *es-Sünne*, 1/496.

⁸⁸ Hallâl, *es-Sünne*, 1/499.

⁸⁹ Hallâl, *es-Sünne*, 1/497-498.

⁹⁰ Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, *el-İmân ve Me'âlimuhû ve Sunenuhû ve İstikmâluhû ve Deracâtuuhû*, thk. Muhammed Nasıruddîn el-Elbânî, (Dımeşk: y.y 1966), 47-102.

⁹¹ Hallâl, *es-Sünne*, 1/499-500.

rivayettir. Zira burada zorlama yoluyla da olsa Râfîzîlerle Yahudiler birbirlerine yaklaştırılmaya çalışılmış, doğruluk payının tartışmalı olduğunu düşündüğümüz rivayetler, benzerlik sebepleri olarak sunulmuştur.

6. KÎTÂBU'S-SÛNNE'DE ELEŞTİRİLEN BAZI TARİHİ ŞAHSİYETLER

Ebû Bekir el-Hallâl, eserinde çok sayıda dinî şahsiyeti eleştirmiş, görüşlerine istinaden onların kâfirlerden veya en hafif tabirle zalimlerden olduklarını ifade etmiştir. Hallâl, bu kimselerin büyük çoğunluğunu Kur'ân hakkındaki tutumlarından dolayı tekfir etmiştir. Bu bölümde, eleştirilen kimseler sıralanırken rastgele bir sıralama yerine Hallâl'in eserinde, şahıslardan bahsetme yoğunluğuna göre bir sıralamanın tercihi ve Ma'bed el-Cühenî ile Cehm b. Safvan gibi kimi şahıslar hakkında, ait oldukları fırkalar içerisinde değinilmeyen bazı hususlara bu başlık altında müstakil olarak yer verilmesi tarafımızca uygun görülmüştür.

Hallâl, eserinde yoğun bir şekilde eleştirdiği Bişr el-Merisi⁹² için ayrı bir başlık açmış, onun hakkında mezhebinin ileri gelenlerinin sarf ettiği sözleri bir araya toplamıştır. Nitekim bunlardan birisi olan Abdullah b. Ahmed, Bişr için "Allah Bişr'in kabrini ateşle doldursun" şeklinde beddua etmiştir. Bişr'e kâfir sıfatının verilmesinde bir beis yoktur. Ona göre Bişr; Yahudi, kökten yalancı, bilgisiz bir adamdır. Bunların dışında Bişr için; kanının mübah olduğu, delilsiz konuşan biri olduğu, imamlığında arkasında namaz kılmanın caiz olmadığı, şeytanın saptırdığı kimseler arasında olduğu, tövbeye zorlanması gereken kâfirlerden olup eğer tövbe etmezse boynunun vurulabileceği, Kur'ân hakkındaki tavrından ötürü işkence edilerek görüşünden vazgeçirilebileceği ve kâfirliğinin sabit olduğu anlatılır.⁹³ Bişr öldüğünde cesedine dokunmaya üç gün kimse cesaret edememiştir. Daha sonra koku endişesiyle ceset, sultanın emriyle bir çukura gömülmüştür. Ölüm döşeğinden kaldırıldığında görenler cesedinin simsiyah olduğunu, öyle ki yattığı örtünün bile simsiyah olduğunu söylemişlerdir.⁹⁴ Son olarak Bişr, Allah'ın ilminin ve kelâmının mahlûk olduğunu iddia ederek bizzat Allah'ı inkâr etmiştir.⁹⁵

Hallâl, ayrıca Bişr ile birlikte Ebû Bekr Abdurrahman b. Keysan el-Esamm'ı da tekfir etmiştir.⁹⁶ Kendisinden küfür ve dalâlet ehli olarak bahseder. Esamm ile birlikte Dırar b. Amr'ı da tekfir etmiş, tıpkı Esamm gibi dalâlet ve küfür ehli olduğunu belirtmiştir.⁹⁷

Hallâl, eserinde Kur'ân hakkındaki düşüncesi nedeniyle Cehm b. Safvân'ı⁹⁸ da eleştiri yağmuruna tutmuştur. Nitekim onun kırk gün boyunca namazı terk ettiğini, Allah'ı inkâr ettiğini, ulema ile oturup kalkmayan bir adam olduğunu, haccını yapmadığını söyler. Hallâl, bir mecliste Cehm'in adı zikredildiğinde "Allah onu çirkinleştirsün ve menfur kılsın" şeklinde beddua edilmesi gerektiğini belirtir. Ayrıca "Cehm, İslâm'dan şüphe etmiş, dinde mürted olmuştur"⁹⁹ demektedir.

Hallâl, Ma'bed el-Cühenî¹⁰⁰ için Kaderiyye bahsi dışında müstakil bir rivayet aktarır. Buna göre ehl-i hadîs'ten bir topluluk mescitte otururlarken Ma'bed içeriye girince onu, yanlarına davet etmemek ve gelirse orada oturmaya devam etmeyip kalkarak protesto

⁹² Ahmet Saim Kılavuz, "Bişr b. Gıyâs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul:TDV Yayınları, 1992), 6/220-221.

⁹³ Hallâl, *es-Sünne*, 2/99-109.

⁹⁴ Hallâl, *es-Sünne*, 2/114.

⁹⁵ Hallâl, *es-Sünne*, 3/30-32.

⁹⁶ Hallâl, *es-Sünne*, 2/111.

⁹⁷ Hallâl, *es-Sünne*, 3/80.

⁹⁸ Şerâfettin Gölcük, "Cehm b. Safvân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/233-234.

⁹⁹ Hallâl, *es-Sünne*, 2/83-87.

¹⁰⁰ Mustafa Öz, "Ma'bed el-Cühenî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/281-282.

edilmesi noktasında anlaşılır. Ma'bed mescide girer fakat etrafa bakıp kendisine itibar edilmediğini görünce çıkıp gider.¹⁰¹

Ahmed b. Ebû Du'âd ve ashâbı Hallâl tarafından, "günâhkarlar" diye adlandırılır. Ahmed b. Hanbel'e göre İbn Ebû Du'âd, Allah'ı inkâr etmiştir. Nitekim İbn Ebû Du'âd¹⁰² Kur'ân'ın mahlûklığı görüşünden tövbe eder sonra bu tövbesinden geri dönerdi. Bu hâdis her gece 3 kez yaşanır. Ahmed b. Hanbel, İbn Ebû Du'âd için "Allah kabrini ateşle doldursun" diye beddua ederdi. Abdullah b. Ahmed, İbn Ebû Du'âd'ı rüyasında görmüş İbn Ebû Du'âd kendisine "Olduğunuz yolda kalın, zira o haktır" demiştir. Hallâl'a göre İbn Ebû Du'âd'ın cenazesinde bazı kimseler "Cehennem odunu geldi yâ Malik!" şeklinde haykırmışlardır.¹⁰³

Mürchie bahsini işlerken Ebû Hanîfe'nin Mürçiliği konusuna değinen Hallâl, Ebû Hanîfe'ye bir takım sorular yönelttiğini ve verdiği cevaplar sebebiyle kâfirlere ilan edildiğini belirtir. Nitekim Ebû Hanîfe'ye Kâbe'nin varlığına inandığı halde yerini bilmeyenin ve Muhammed'in, (s) Kureyş'ten olan, Medine'de ikamet eden Muhammed mi yoksa başka bir Muhammed mi olduğunu tam olarak bilmeyen kimselerin mü'min olup olmadıkları sorulduğunda Numan b. Sabit, bu kimselerin mü'min olduklarını tasdik etmiştir. Hallâl'a göre Ebû Hanîfe bu sebeple tekfiri hak etmiştir.¹⁰⁴ Ebû Hanîfe ile birlikte değerlendirilen Kerâbîsî,¹⁰⁵ Kur'ân'ın lafzının mahlûk olduğunu iddia ettiği ithamıyla Ahmed b. Hanbel ve ashâbı tarafından tekfire maruz kalmış ve Hallâl, bu iki şahsı Lafziyye'ye dâhil etmiştir. Ona göre Kerâbîsî¹⁰⁶ ve Ebû Hanîfe'den uzak durulmalı, takipçilerine dikkat edilmeli ve etrafındakiler uyarılıp doğru yola çağrılmalıdır.¹⁰⁷

Câ'd b. Dirhem, tâbi'n neslinden olup ilâhi sıfatlar, Halku'l-Kur'ân ve insanların fiilleri gibi itikâdî konuları tartışmaya açan âlimlerden biridir. Hallâl'a göre Câ'd öldürülmeye layıktır. Çünkü Allah'ın, Musa (as) ile konuştuğunu, İbrahim (as)'ı dostu kabul ettiğini inkâr etmiştir.¹⁰⁸

Haccâc (ö. 95/714)¹⁰⁹, Hallâl tarafından zalimliği ön plana çıkartılarak eleştirilmiştir. Hatta onun zalimliğine Hûd sûresinin 18. ayeti delil olarak getirilmiştir.¹¹⁰ Haccâc'ın Mü'min olduğunu söyleyenler kör sayılmıştır.¹¹¹ Haccâc ve onun gibiler dini değiştirmeye çalışarak İslâm'a en büyük hasarı vermişlerdir.¹¹²

Velîd b. Muğîre (ö. 1/622)¹¹³ Hallâl'a göre tarihte Kur'ân'ın mahlûk olduğunu ilk iddia eden kimsedir.¹¹⁴ Übeyy b. Halef (ö. 3/625)¹¹⁵ ise ibadetler noktasında Hallâl tarafından, Müslümanlara örneklem olarak sunulmuş, namaz kılmayan kimsenin kıyamet günü Übeyy ile

¹⁰¹ Hallâl, *es-Sünne*, 2/33.

¹⁰² Yusuf Şevki Yavuz, "İbn Ebû Du'âd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/430-431.

¹⁰³ Hallâl, *es-Sünne*, 2/117-120.

¹⁰⁴ Hallâl, *es-Sünne*, 2/28-29.

¹⁰⁵ Ahmet Nedim Serinsu, "Kerâbîsî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları 2002), 25/264-265.

¹⁰⁶ Hallâl, *es-Sünne*, 3/71.

¹⁰⁷ Hallâl, *es-Sünne*, 3/67. Ayrıca bk. İsa Koç, "Hanbelilik İle Küllâbilik Arasındaki İlişki", *e-makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi* 13/2, (2020), 515-520.

¹⁰⁸ Hallâl, *es-Sünne*, 2/87.

¹⁰⁹ İrfan Aycan, "Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları 1996), 14/427-428.

¹¹⁰ Ayette Allah'ın lanetinin zalimlerin üzerine olduğu vurgulanmıştır.

¹¹¹ Hallâl, *es-Sünne*, 2/59.

¹¹² Hallâl, *es-Sünne*, 2/121.

¹¹³ Mustafa Fayda, "Velîd b. Muğîre", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları 2013), 43/33-34.

¹¹⁴ Hallâl, *es-Sünne*, 3/78.

¹¹⁵ Ahmet Önkâl, "Übey b. Halef", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları 2012), 42/272.

haşr olunacağı ifade edilmiştir.¹¹⁶ Her iki şahıs da, Kureys'in azılı kâfirlerinden olup Hz. Peygamber'in (s) düşmanlarıdır.

Görüldüğü gibi Ebû Bekir el-Hallâl tarafından isimleri zikredilen bu şahıslar ağır eleştirilere tabi tutulmuş, İslâm'a verdikleri zarar ön plana çıkarılmıştır. Nitekim bunlardan; Bişr el-Merisî, Cehm b. Safvân, Ma'bed el-Cühenî, Ebû Duâd, Ebû Hanîfe, Kerâbîsî, ve Câ'd b. Dirhem mensup oldukları gruplar ve taraftarları ile birlikte ele alınarak eleştirilmişlerdir. Söz konusu şahıslar kimi zaman Ehl-i kitapla kimi zaman da diğer İslâm dairesi dışındaki fırkalarla aynı seviyeye indirgenerek eleştirinin boyutu üst seviyelere çıkarılmıştır.

7. KÎTÂBU'S-SÛNNE'DE SAHÂBE ALGISI ve İMAMET MESELESİ

Ebû Bekir el-Hallâl, eserinde hilâfet kurumu ve bunun Kureys kabilesi ile ilişkilendirilmesi, devlet başkanına itaatin gerekliliği, fazilet sıralaması ile hilâfet sıralamasının farklılığının açıklanması, Muâviye'nin hilâfeti, hilâfet sıralamasını klasik usulde olduğu gibi kabul etmeyenlerin çeşitli yönlerden eleştirilmesi gibi hususlara değinir.

İlk olarak, Kureys'in hilâfetteki önceliğinden ve imama itaatin gerekliliğinden bahseden Hallâl, imamların ancak Kureys'ten olabileceğini ve Kureys'in imamlığının namaz imamlığı değil bilhassa devlet başkanlığı anlamına geldiğini, Kureys kabilesinin kıyamete kadar hayırdı ve şerde insanların önderleri olacaklarını¹¹⁷ ifade eder. Fakat imametle ilgili rivayetler ihtiyatla yaklaşılmalı bir alanı teşkil eder.¹¹⁸

Hallâl, ikinci olarak devlet başkanına itaatin gerekliliği konusunu ele alır. Ona göre imama, iyi-kötü her durumda itaat gerekir. İmama itaat eden Resûlullah'a, Resûlullah'a itaat eden Allah'a itaat etmiş demektir.¹¹⁹

Hilâfet meselesinde tarihî gerçekliğe uygun olarak Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali şeklindeki sıralamayı benimsediğini belirtir. Eserinde her bir halifenin hilâfetinin sahihliği için ayrı bölümlere yer veren Hallâl, onların faziletlerinden, diğer ashâbtan farklı ve onları öne çıkaran özelliklerinden bahsederek üstünlüklerini kuvvetlendirmeyi amaçlar. Bu sıralamayı kabul etmeyenleri veya bu dört şahıstan birine, fazilete mani bir kusur isnat edenleri sert şekilde eleştirir.¹²⁰ Hilâfetlerinin sahihliğini açıklamayı bitirdikten sonra bu dört şahsın cennetle müjdelenen sahabiler arasında olduğunu ifade eder.¹²¹ Hz. Ali'yi Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in önüne geçirenleri eleştirmek ve bu iddiaları reddetmek için bir bölüm ayırarak kendi görüşünün doğruluğunu delillerle ispat etmeye gayret eder.¹²² Hz. Ali'yi Hz. Osman'ın önüne geçirenleri de eleştiren Hallâl, mezhebinin ileri gelenlerinin sözlerini delil olarak kullanarak bu tezi reddettiğini belirtmiştir.¹²³

Hallâl, fazilet sıralaması söz konusu olduğunda sırası ile Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman'ın zikredildiği, fakat Hz. Ali'nin isminin anılmadığı bir rivayete yer verdiği gibi¹²⁴ başka bir yerde farklı bir başlık altında meşhur sıralamanın Ebû Bekir-Ömer-Osman şeklinde olduğunu gösteren rivayetleri zikretmektedir.¹²⁵ Ona göre bu gibi rivayetlerde Ali'nin zikredilmemiş olmasında bir beis yoktur. Çünkü Ali'nin zikredilmemesinin sebebi hilâfet sıralaması ile fazilet sıralamasının farklı olmasıdır. Nitekim Ahmed b. Hanbel faziletin Ebû

¹¹⁶ Hallâl, *es-Sünne*, 2/76.

¹¹⁷ Hallâl, *es-Sünne*, 1/94-96.

¹¹⁸ Hilâfetin Kureys'e aidiyetiyle ilgili son dönem araştırmacılarından Hatipoğlu'nun konuya dair derlemeleri kayda değerdir. Nitekim ona göre Halife seçimi, dönemin siyasi gerekliliklerine uygun olarak gerçekleşmiştir. Bu hususta Hz. Peygamber'den menkul bir hadise dayanılmamış, zamanın şartlarına göre hareket edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Mehmed Said Hatiboğlu, *Hilâfetin Kureysliliği* (Ankara: Otto Yayınları, 2012), 92-99.

¹¹⁹ Hallâl, *es-Sünne*, 1/98-105.

¹²⁰ Hallâl, *es-Sünne*, 1/372-396.

¹²¹ Hallâl, *es-Sünne*, 1/355-369.

¹²² Hallâl, *es-Sünne*, 1/374-378.

¹²³ Hallâl, *es-Sünne*, 1/378-383.

¹²⁴ Hallâl, *es-Sünne*, 1/371.

¹²⁵ Hallâl, *es-Sünne*, 1/296-404.

Bekir-Ömer-Osman ve diğer ashâb, hilâfetin ise Ebû Bekir-Ömer-Osman-Ali şeklinde kabul edilmesi gerektiğini ifade eder.¹²⁶ Ayrıca Hallâl'a göre Hz. Ali'nin; ilk Müslümanlardan olması, Resûlullah'a olan sıhrî yakınlığı ve cennetle müjdelenen sahâbe arasında bulunması göz önüne alındığında fazilet bakımından dördüncü sıraya koyulması uygundur.¹²⁷

Hz. Ali'nin hilâfetinin sahihliği meselesine değinen Hallâl, onun adaleti ve faziletine vurgu yaparak hilâfete geçmesinin doğru olduğunu ifade etmiştir. Sahâbenin buna itiraz etmediğini ve onu "Mü'minlerin emiri" olarak kabul ettiklerini ifade eden Hallâl, "sonradan gelenlere, Hz. Ali'yi o makamdan etmek düşmez. Sünnet ehline düşen, bunu kabul ve tasdik etmektir",¹²⁸ demektedir. Hallâl'ın, Hz. Ali hakkındaki rivayetlerinden bahsettikten sonra özellikle Siffin savaşı ve Hakem olayı sebebiyle isimleri sıkça birlikte anılan Muâviye ile ilgili kanaatlerinden de söz etmek gerekir.

Muâviye'nin, Hz. Peygamber'in (s) akrabalarından olması nedeniyle her ne yapmış olursa olsun ona sövülmesinin ve beddua edilmesinin caiz olmadığını aktarır. Hatta onun için "Mü'minlerin dayısı" denilmesinin uygun görüldüğünü ifade eder ve bunu kabul etmeyenlerin tövbeye zorlanmaları gerektiğini söyler. Ona göre Muâviye'nin kılıç zoru ile hilâfeti gasp ettiğini söylemekten insanlar sakındırılmalıdır.¹²⁹ Muâviye hakkında kötü sözler söyleyip onu vicdansızca eleştirenler, onun İslâm için yaptıklarını görseler mehdî zannederler. Muâviye, cesur ve cömert bir mü'mindir. İnsanların en yumuşak gönüllü olanıdır. Ebû Bekir el-Hallâl'a göre Muâviye çok hayırlı bir kimse olup, ümmetin geri kalanından üstünlüğü Hz. Peygamber (s) tarafından defalarca tescil edilmiştir. O, cennette Hz. Peygamber'in (s) komşularından biri olacaktır.¹³⁰

Ebû Bekir el-Hallâl, Cemel ve Siffin savaşları hakkında konuşmanın doğru olmadığını, sahâbe arasında cereyan eden hadiselerin sonuçlarının onlardan başka kimseyi bağlamadığını, bu alana yalnızca Allah'ın müdahale edebileceğini söyler. Ayrıca onlar hakkındaki hükmü verecek olan Allah'tır. Tâbiinden Ömer b. Abdülaziz'in bu konularda konuşmayı reddettiğini ifade ederek kendi görüşünü desteklemektedir. Hallâl'a göre Hz. Ali ve Hz. Osman aynı anadan olma iki kardeş gibidirler. Aralarında bir anlaşmazlık olsa hemen tatlıya bağlayıp olayı çözmeyi hedeflerler. Hz. Ali ve Muâviye hakkında da tıpkı Hz. Ali ve Hz. Osman arasındaki meselelerde olduğu gibi ancak güzel şeyler söylenebilir. Hallâl, "onlardan biri hakkında bile kötü konuşmak sünnet ehlinde hiçbir ferde yakışmaz"¹³¹ şeklinde kanaatini beyan etmektedir. Hallâl'ın bu tür ifadeleri Cemel ve Siffin meselesinde zikretme sebebi kanaatimizce Hz. Osman vefat ettiğinde yerine Hz. Ali'nin seçilmesinde, sahâbeden hiç kimsenin art niyetinin olmadığını, mevcut şartlarda olayların bu minvalde gerçekleştiğini ifade etme çabasıdır.

Ebû Bekir el-Hallâl, Cemel ve Siffin vakaları hakkında Resûlullah'tan gelen bir rivayeti ele alır. Buhârî ve Müslim'in kaydettiği bu rivayete göre Hz. Peygamber (s) sahâbeden Ammar'a isyancı bir topluluk tarafından katledileceğinin bilgisini vermiştir. Hallâl ise, bu rivayetin Ahmed b. Hanbel, Yahya b. Main ve Ebû Heyseme tarafından sahih olarak kabul edilmediğini, konuyla ilgili kendilerine ulaşan sahih başka bir rivayetin olmadığını sözlerine ekler. Hallâl, Cemel ve Siffin vakalarında sahâbeden kimlerin bulunup bulunmadığını da eserinde konu edinir. Onun aktardığı rivayetlere göre Muhacir veya Bedir ashâbından hiç

¹²⁶ Hallâl, *es-Sünne*, 1/412. Ehl-i Sünnet'in genel kabulü Hz. Peygamber'den (s) sonra fazilet sıralamasının Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali şeklinde olduğudur. Ayrıntılı bilgi için bk. Ebu'l Hasan Eş'arî, *el-İbane*, thk. Beşir Muhammed Ayun (Riyad: y.y., 1993), 50; Nüreddin Sâbûnî, *Mâturidiyye Akaidi*, çev. Bekir Topaloğlu (Ankara: y.y., 1978), 130.

¹²⁷ Hallâl, *es-Sünne*, 1/404.

¹²⁸ Hallâl, *es-Sünne*, 1/411-431.

¹²⁹ Hallâl, *es-Sünne*, 1/433-437.

¹³⁰ Hallâl, *es-Sünne*, 1/438-454.

¹³¹ Hallâl, *es-Sünne*, 1/460-461.

kimse bu vakalarda yer almamıştır. Cemel vakasında ise Hz. Aişe, Hz. Ali, Hz. Ammar, Hz. Talha ve Hz. Zübeyr'den başka hiçbir sahâbi bulunmamıştır.¹³²

Hallâl, Cemel ve Sıffin savaşlarının sonuçları hakkında konuşulmasından imtina etmiş, bu hadiselerde bulunanlar hakkındaki hükmün Allah'a bırakılması gerektiğini vurgulamıştır. Ayrıca bu vakalarda buldukları sabit olan başta Hz. Aişe (r.a) olmak üzere Hz. Ali, Hz. Talha, Hz. Zübeyr ve diğer sahâbe hakkında övücü ifadelerle eserinde yer vermiş ve onlar hakkında kötü düşünmekten ve kötü sözler sarf etmekten kendisinden sonra gelecek olan insanları menetmiştir. Hallâl, bu konunun devamından ikinci bölümün sonuna kadar sahâbenin faziletleri ile ilgili rivayetleri aktarmaya devam etmiştir.

SONUÇ

Ebû Bekir el-Hallâl, *Kitâbü's-Sünne*'sinde Hâricîlik, Şîa, Mürcie, Kaderiyye ve Cehmiyye'den bahsederken onları tekfir etmiş, bu mezheplerin temsilcilerini de bu tekfirin içerisine dâhil etmiştir.

Hallâl, Hâricîliği ve Şîa'yı küçük düşürmek maksadıyla duymaktan hoşnut olmadıkları isimleriyle anmıştır. Ezârika, Sufriyye, Harûriyye ve Mârîka, Hallâl'in eserinde Hâricîlik için kullandığı adlandırmalardır. Ayrıca Hallâl, Hâricîleri birçok sebepten dolayı tekfir etmiş, dinden çıktıklarını iddia etmiştir. Benzer durum Şîa için de söz konusudur. Hallâl Şîa'dan bahsederken Râfıza ismini kullanmış ve onları Yahudi ve Hristiyanlardan farklı görmemiştir.

Kaderiyye, Mürcie ve Cehmiyye'yi de aynı üslupla eleştiren Hallâl'in, Kaderiyye'yi Allah'ın sıfatları hakkındaki görüşleri sebebiyle tekfir ettiği, Mürcie'yi iman hakkındaki görüşlerinden dolayı bir fitne hareketi olarak gördüğü ve Cehmiyye'yi Yahudi ve Hristiyanlardan daha aşağı bir seviyede tuttuğu bu çalışmada ortaya koyulmuştur. Ayrıca o, adı geçen bu fırkalara mensup şahıslarla savaşılabileceğini, onlarla aynı ortamda bulunmanın dahi caiz olmadığını açık bir şekilde ifade etmiştir.

Hallâl'in, Mürcie, Kaderiyye ve Cehmiyye hakkında cenaze namazlarının kılınıp kılınmaması ile ilgili verdiği hüküm her ne kadar onları tekfir ediyor gibi görünsede bu durum şöyle açıklanabilir: Bir kimsenin cenazesinde bulunmak onun imanına şahitlik etmek anlamı taşımaktadır. Hanbelîlerin söz konusu fırkalara mensup şahısların cenaze namazlarının kılınmaması yönündeki kanaatleri çevredeki müslümanlara verilen bir mesaj olabilir. Dolayısıyla Hanbelîler, hayattayken iman bakımından eleştirdikleri kişilerin cenazelerine de katılmayıp imanlarına şahitlik etmeyerek aslında kendi içlerinde tutarlı bir yaklaşım sergilemişlerdir.

Hallâl'in bid'at ehlî olarak gördüğü bu fırkalara mensup bazı tarihî şahsiyetler hakkında ağır eleştiriler yaptığı tespit edilmiştir. Ma'bed el-Cühenî, Ca'd b. Dirhem, Cehm b. Safvan, Ebû Hanîfe, Bîşr el-Merîsî, Ebû Duâd ve Kerâbîsî bu ağır eleştirilere maruz kalan âlimlerdir. Hallâl bu âlimleri eleştirirken oldukça sert bir üslup kullanarak Ehl-i Sünnet'in, "ehl-i kiblenin tekfir edilmemesi" esasını ihmal etmiştir. Nitekim eserinde zikrettiği fırkalar ve şahısların tamamı ehl-i kiblelidir. Her ne kadar Hanbelî mezhebinin tahammül sınırlarını aşan görüşleri olsa da bu durum, onların Müslüman oldukları gerçeğini değiştirmez. Bu yönüyle Hallâl'in ele aldığı rivayetler ve yaklaşım tarzı incelendiğinde bunun mezhep taassubunun bir sonucu olduğu anlaşılmıştır. O, kendi mezhebinin dışında kalan oluşumları ve şahısları Ehl-i kitaptan daha aşağı seviyelerde görmüştür.

Hallâl'in sahâbe hakkındaki değerlendirmelerinin ise özellikle Cemel ve Sıffin savaşları ile Hakem olayı ve sahâbe arasındaki fazilet-hilâfet sıralaması etrafında yoğunlaştığı tespit edilmiştir. Bu meseleler İslâm ümmetinin kırılma noktalarını oluşturmaktadır. Bize göre söz konusu olayların çözümlenebilmesinin tek yolu; sahâbenin de insan oldukları gerçeğini unutmadan meselelere yaklaşmaktır. Bununla birlikte hilâfet

¹³² Hallâl, *es-Sünne*, 1/462-466.

sıralamasının tarihsel gerçekliğe uygun şekilde kabul edilmesi, fazilet sıralamasının ise haklarında nas bulunmayan sahabîler için Allah'ın takdirine bırakılması gerektiği kanaati bize göre daha doğrudur.

Hallâl, görüşleriyle Hanbelî mezhebinin kurumsallaşması adına büyük bir çaba ortaya koymuştur. Fakat onun bu çabası Hanbelî mezhebinin “mutlak mânâda” kurucusu olduğu anlamını taşımaz. Hallâl'in mezhep içerisindeki rolü; sünnetin tesisi, bid'at'ın reddi ve bid'at firkalara karşı Ehl-i Sünneti savunma gayreti ortaya koymasındır. Hallâl'in, mezhep imamı Ahmed b. Hanbel'e benzer şekilde tekfirci bir anlayışı sürdürmesi ayrıca dikkat çekilmesi gereken bir husustur. Nitekim Ahmed b. Hanbel'in, Cehmiyye ve Zındıklar hakkında bir reddiyesinin olduğu bilinmektedir.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Tarafsızlık/impartiality: Dergi editör kurulunda yer alan yazar, makale değerlendirme ve yayın sürecinin hiçbir aşamasına müdahil olmamış, hakemeleme süreci bilimsel tarafsızlık ilkelerine sadık kalınarak tamamlanmıştır / The author, who is on the editorial board of the journal, did not intervene in any stage of the article evaluation process and publication, and the refereeing process was completed by adhering to the principles of scientific impartiality.

Finansman/Funding: Yazar, bu araştırmayı SDÜ B.A.P birimince 6800 no'lu proje kapsamında desteklenen, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde tamamlanan "Ebû Bekir el-Hallâl'ın Kitâbu's-Sünne Adlı Eserinin İslam Mezhepleri Tarihi Açısından Değerlendirilmesi" başlıklı yüksek lisans tezini esas alarak hazırlamıştır. / The author acknowledge that is depending on the basis of the witer's unpublished master's thesis titled "Evaluation of Abu Bakr al-Khallal's Kitâbu's-Sunna in Terms of History of Islamic Sects", which was supported by the SDU B.A.P unit within the scope of the project numbered 6800 and completed at the Social Sciences Institute of Suleyman Demirel University/Isparta/Türkiye.

Çıkar Çatışması / Competing Interests: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan eder / The author declare that have no competing interests.

KAYNAKÇA

- Ahmed, Ziyauddin. "Ebû Bekir el-Hallâl: Ahmed b. Hanbel'in Öğretilerinin Derleyicisi". çev. Ramazan Özmen. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 46/2 (2005), 305-314.
- Akoğlu, Muharrem. *Mihne Sürecinde Mu'tezile*. İstanbul: İz Yayınları, 2006.
- Akoğlu, Muharrem. "Mu'tezile'nin Tarihsel Seyrinde Mihne". *Mihne Süreci ve İslâmî İlimlere Etkisi*. ed. M. Mahfuz Söylemez. 27-71. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012.
- Aliev, Saleh Muhammedoğlu. "Hürremiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1998, 18/500-501.
- Alsarhan, Saud Saleh. *Early Muslim Traditionalism: A Critical Study of the Works and Political Theology of Ahmad Ibn Hanbal*. United Kingdom: University of Exeter, Doktora Tezi, 2011.
- Avcu, Ali. *İslâm'ın İlk Marjinalleri Gulat-ı Şfa*. Ankara: Fecr Yayınevi, 2020.
- Aycan, İrfan. "Haccâc b. Yûsuf es-Sekâfî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/427-428. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Azimli, Mehmet. *Bir Direnişçi Bâbek*. Konya: Çizgi Yayınları, 2013.
- Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Alî el-Hatîb. *Târîhu Bağdâd*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2001.

- Benli, Yusuf. "Râfıza Adlandırmasının İlk Kullanımına İlişkin Değerlendirmeler". *Hikmet Yurdu* 1/1(Ocak 2008), 31-69.
- Bozkurt, Nahide. "Mihne'nin Tarihsel Arka Planı ve Analizi". *Mihne Süreci ve İslâmî İlimlere Etkisi*. ed. M. Mahfuz Söylemez. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012.
- Bozkurt, Nahide. *Mu'tezile'nin Altın Çağı –Me'mûn Dönemi-*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm Cu'fi. *el-Câmi'u's-Sahîh*. thk. Şuayb el-Ârnaût-Âdil Mürşid. Beyrut: er-Risâletü'l-Âlemiyye, 1436/2011.
- Cooperson, Michael. *Classical Arabic Biography The Heirsof the Prophets in The Age of al-Ma'mûn*, Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
- Çam, Süleyman. "Kütüb-i Tis'a'da Hâricîlerle İlgili Olduğu Zannedilen Hadislerin Tespiti Ve Değerlendirilmesi". *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 90 (Mart 2019), 300-320.
- Çavuşoğlu, Ali Hakan. *Irak Mâlikî Ekolü (3.-5./9.-11. yy.)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2004.
- Çelebi, İlyas. "Kitâbü's-Sünne". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/115-116. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Çelik, Sebahattin. "Abbasiler Döneminde Hurremiyye Mezhebi ve Bâbek İsyanı". *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 9/15 (Mayıs 2006), 95-106.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. Eş'as b. İshâk el-Ezdî es-Sicistânî. *Sünenu Ebî Dâvûd*. thk. Şuayb Arnaut, Muhammed Kamil Karabelli. Y.y: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, t.y.
- Eş'arî, Ebu'l Hasan. *el-İbane*. thk. Beşir Muhammed Ayun. Riyad: y.y., 1993.
- Fayda, Mustafa. "Velîd b. Mugîre". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/33-34. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Gölcük, Şerâfettin. "Cehm b. Safvân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/233-234. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Hallâl, Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed b. Hârûn b. Yezîd. *Kitâbü's-Sünne*. thk. Atiyye ez-Zehrânî. Riyad, Dâru'r-Râye, 1989.
- Hallaq, Wael B.. "Early Ijtihad and the Later Construction of Authority". *The Formation of Islamic Law*. ed. Lawrance I. Conrad. Aldershot: Ashgate Publishing, 2004.
- Hanbelî, Ebû'l-Fellâh. *Şezerâtü'z-Zehab*, Beyrut: Dâru'l-Mesîra, 1979.
- Hatiboğlu, Mehmed Said. *Hilafetin Kureysliliği*. Ankara: Otto Yayınları, 2012.
- İbn Ebû Yâ'lâ, Kâdî Ebû'l-Hüseyn Muhammed. *Tabakâtü'l-Hanâbile*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife li't-Tabâ'a ve'n-Neşr, 1978.
- İbn el-Cevzî, Ebû'l-Ferec. *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*. thk. Muhammed Abdu'l-Kâdir Atâ – Mustafâ Abdu'l-Kâdir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995.
- İbn el-Cevzî, Ebû'l-Ferec. *Menâkıbü'l-İmâm Ahmed*. thk. Abdullâh b. Abdulmuhsin et-Türkî. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1979.
- İbn Hanbel, Ahmed Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî. *el-Müsned*. thk. Şuayb el-Ârnaût - Âdil Mürşid. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001.
- İbn Hanbel, Ahmed Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî. *er-Reddu 'ale'z-Zenâdika ve'l-Cehmiyye*, çev. Yunus Öztürk. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2020.
- İbn Hanbel, Ebû'l-Fadl Sâlih b. Ahmed. *Sîretü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*. thk. Fûâd b. Abdülmin'im Ahmed. Riyad: Dâru's-Selef, 1420/1999.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ' el-Hâfız. *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Beyrut: Mektebetü'l-Ma'ârif, 1991.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fadl. *Lisânü'l-'Arab*, Beyrut: Dâru Sâdır, ts.
- İgde, Muhyettin. *Siyasî ve İtikadî Bir Mezhep Olarak Hanbelîliğin Teşekkül Süreci*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2016.
- Kandemir, Ahmet Mekin. "Te'vil ve Tekfir Kuramı Çerçevesinde Gazzâlî'nin Toplumsal Barışa Katkısı". *Kelam Araştırmaları Dergisi* 15/2 (2017), 341-361.
- Kandemir, M. Yaşar. "Hanbel b. İshak", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1997, 15/525.

- Kılavuz, Ahmet Saim. "Bişr b. Gıyâs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/220-221. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Koç, İsa. "Hanbelîlik İle Küllâbîlik Arasındaki İlişki". *e-makalat mezhep araştırmaları dergisi* 13/2 (Aralık 2020), 503-537.
- Kur'ân-ı Kerîm Meâli*, çev. Halil Altuntaş – Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009.
- Melchert, Christopher. *The Formation of The Sunni Schools of Law 9th-10th Centuries C.E.* Leiden&NewYork&Köln: Brill, 1997.
- Melchert, Christopher. "Khallal, Abu Bakr Ahmad Ibn Muhammad Ibn Harun al-" ed. Stanley N. Katz, *The Oxford International Encyclopedia of Legal History*, vol. III, New York, Oxford University Press, 2009.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyin el-Kuşeyrî en-Nisâbü'rî. *el-Câmi'u's-Sahîh*, I-V., thk. Muhammed Fuad Abdülbâkî. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, t.y.
- Önkâl, Ahmet. "Übey b. Halef". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: 2012, 42/272.
- Öz, Mustafa. "Ma'bed el-Cühenî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/281-282. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.
- Özen, Şükrü. "Hallâl, Ebû Bekir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/382. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Sâbûnî, Nûreddin. *Mâturidiyye Akaidi*. çev. Bekir Topaloğlu. Ankara: y.y., 1978.
- Sellâm, Ebû Ubeyd Kâsım b.. *el-İmân ve Me'âlimuhû ve Sunenuhû ve İstikmâluhû ve Deracâtuhû*. thk. Muhammed Nasıruddîn el- Elbânî. Dîmeşk: 1966.
- Serinsu, Ahmet Nedim. "Kerâbîsi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/264-265. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Suyûtî, Celâluddîn. *Târîhu'l-Hulefâ*. thk. Muhammed Mehdî Abdülhamîd. Mısır: Matba'atü's-Sa'âde, 1952.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerir'üt-Taberî. *Tarih-i Taberî*. İstanbul: Sağlam Yayınevi, t.y.
- Tağriberdî, Cemâluddîn Ebû'l-Mehâsin Yûsuf b.. *Nucûmü'z-Zâhira fî Mülûk Mısır ve'l-Kâhira*. Mısır: Vizâratü's-Sekâfe, 1963.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre es-Sülemî. *Câmi'u's-Sahîh*. thk. Salih b. Abdülaziz b. Muhammed. Riyad: Dâru's-Selâm, 1999.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "İbn Ebû Duâd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/430-431. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Yücel, Selahattin. *Hadis Literatüründe "Kitâbü's-Sünne" Geleneği*, İstanbul: Mizan Yayınları, t.y.
- Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *Düvelü'l-İslâm*. thk. Hasan İsmâil Merve. Beyrut: Dâru Sâder, 1999.
- Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *Siyeru 'Â'lâmi'n-Nübelâ*. thk. Şuayb el-Arnâvût. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1983.
- Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *Tezkiratü'l-Huffâz*. thk. Abdurrahmân b. Yahyâ el-Muallimî. Dâiratü'l-Ma'ârifi'l-Osmâniyye, 2009.